KERESZTÉNY MAGVETŐ.

XLVI. évfolyam. Március – Április. 2. füzet.

A lemondás a Jézus tanításában.

(Folytatás.)

Irta: Gálfi Lőrinc.

Aki csak valamennyire is ismeri a Jézus lelkületét és tanításainak szellemét, mindjárt belátja, hogy e tanítás nem lehet egyetemes érvényű. Hiszen ha valaki tudott szeretni, úgy Jézus bizonyosan tudott. Ő nemcsak a kis gyermeket ölelte keblére, hanem szeretetet követelt még az ellenség, a bűnös és az elnyomó iránt is. Vajjon taníthatta-e ő tanítványait arra, hogy gyűlöljék meg apjukat, anyjukat, feleségüket, gyermekeiket és testvéreiket? De ugyanezen tanításokat vagy legalább ezeknek a szellemét találjuk meg a Máté evangeliuma 10. r. 34. s következő verseiben: *Ne gondoljátok, hogy azért jöttem, hogy békességet bocsássak e földre; nem azért jöttem, hogy békességet bocsássak, hanem hogy fegyvert. Mert azért jöttem, hogy meghasonlást támasszak az ember és az ő atyja, a leány és az ő anyja, a meny és az ő napa között. És hogy az embernek ellensége legyen az ő házanépe. A ki inkább szereti atyját és anyját, hogynem engemet, nem méltó én hozzám; és aki inkább szereti fiát és leányát, hogynem engemet, nem méltó én hozzám.*

E két tanítás egymást nemcsak kiegészíti, hanem magyarázza is. A Máté szerinti evangélium enyhébb kifejezése ugyanazon gondolatnak és élét veszi a Lukács tulságosan rideg szövegezésének, mely azonban lehet eredetibb alak is a Mátéénál. Ugyancsak e tanításokra vet világot a Máté 12. r. 46. s következő verseiben leírt jelenet, melyben Jézusnak anyja és testvérei óhajtanak vele beszélni s ő így felel: *Kicsoda az én anyám és kik az én testvéreim? És kinyujtván az ő kezét az ő tanítványaira monda: Ime az én anyám és az én testvéreim. Mert aki cselekszi az én mennyei Atyám akaratát, az nekem fitestvérem, nőtestvérem és anyám.*

A Jézus eljárásának helyességét nagyon ritkán merészeli valaki még korunkban is kétségbevonni. De azért anyjával és testvéreivel történt ez eljárását némelyek kifogásolják. Egyéni ízlést és meggyőződést még hosszas bizonyítással is csaknem lehetetlen lévén megváltoztatni, én e kérdés eldöntését nem kisérelem meg. A tény, hogy Jézus így járt el, azt mutatja, hogy ő így tartotta helyesnek. Magam is e jelenetet olyannak ítélem, amely az emberiség történetében ritka nagy jelenet volt s a Jézus eljárását olyannak, amelylyel tanítványait egy egész életre magához bilincselte, ügyének lekötötte és önfeláldozásukat a végletekig felkölthette. A Jézusnak tanítványai felé kinyujtott kezeiben ott volt az emberiség, vagy legalább a keresztény világ két vagy több ezer éves vallási története s csudálkoznunk lehet, hogy e nagy jelenet megjelenítésének művésze még nem termett meg.

E tanítások szerint tehát Jézus azt követelte, hogy tanítványai ne csak a vagyonról és a társadalom előítéletes köreiről mondjanak le, hanem a családi kötelékeket is szakítsák szét az Isten országának eljövetele érdekében. E rideg felfogást és különösen a Lukács evangeliumának tán eredetibb, de még szigorúbb szövegét mindenesetre csak úgy tudjuk megérteni, ha azokat *rendkivüli körülmények rendkivüli kivánalmainak* tekintjük. Még ekkor is magyarázatlan marad, hogy miért kivánhatja Jézus, aki a szeretetet tüzte ki a legnagyobb parancsnak, hogy tanítványai *gyűlöljék* meg atyjukat, apjukat, feleségüket, gyermekeiket, testvéreiket, sőt saját lelküket azaz életüket is, míg más helyen (Mk. 7. 10.) megkivánja a szülők iránt a törvényben is előírt tiszteletet és szeretetet. E *gyűlölet* a Jézus tanításában semmi esetre sem lehet az a fogalom, amelyet korunk e szóhoz fűz, s amelyet sokkal határozottabb alakban ismer és gyakorol, mint ellenkezőjét, a szeretetet. És e szónál láthatunk egy példát arra, hogy az évszázadok lefolyása és új társadalmi helyzetek miképen változtatják vagy legalább módosítják az egyes szókhoz kötött fogalmakat. A Mt. 6. 24 és a Lk. 16. 13-ban az áll, hogy *„egy szolga sem szolgálhat két úrnak: mert vagy az egyiket gyűlöli és a másikat szereti; vagy az egyikhez ragaszkodik és a másikat megveti“*. Megokolt-e vajjon a szó mostani értelme szerint e két gazdájú szolga *gyűlölete* az egyik ura iránt. A Deut. 21. 15. is azt állítja, hogy ha valakinek két felesége van, az egyiket szereti, a másikat pedig *gyűlöli*. Itt is tehát valami egyébről van szó, mint a modern értelemben vett *gyűlölet*. A szolga legfennebb

elhanyagolja egyik urát, a férj pedig az egyik feleségét, de hogy ez által épen *gyűlöli* is, az nem szükségszerű következmény. A Lk evangeliumában levő *meggyűlölés* is így aligha jelent többet, mint a családi érdekeknek félretevését e rendkivűli körűlmények között, melyekben Jézus és tanítványai azt a nagy célt tűzik maguk elé, hogy mevalósítsák az Isten országát e földön. E magyarázatot erősítik meg a következő versek állításai is. Jézus teljesen érzi az ők vállalkozásának nagyságát, fontosságát, valamint nehézségeit és akadályait is és azt akarja, hogy tanítványai is épen úgy értsék és érezzék ezeket, mint ő. Ezért mondja *nekik: „Ha valaki közűletek tornyot akar építeni, nemde először leülvén, felszámítja a költséget, hogy van-e mivel elvégezze. Nehogy minekutána fundamentumot vetett és elvégezni nem birja, csúfolni kezdje őt mindenki, aki látja, ezt mondván: Ez az ember elkezdette az építést és nem birta véghez vinni. Vagy valamely király, mikor háborúba megy, hogy egy másik királlyal megütközzék, nemde leülvén először tanácskozik, hogy tizezerrel szembeszállhat-e azzal, aki ő ellene huszezerrel jött? Mert különben még mikor amaz távol van, követséget küldvén, megkérdezi a békefeltételeket. Ezenképen azért valaki közűletek búcsút nem vesz minden javaitól, nem lehet az én tanítványóm".*

Tisztán érezzük e sorokból, hogy itt a mester tanítványaival a nagy terv részleteiről, a megindítandó háború felszereléseiről és az ellenség hadierejéről tanácskozik és felelősségének érzetében megismerteti velük az esetleges kudarcotvallás minden következményeit, anyagi és erkölcsi károsodásukat, még az emberek ítéletét is. Nem egyetemes érvényű tehát Jézusnak az a követelése, hogy aki az ő tanítványa akar lenni gyűlölje meg az ő atyját, anyját, feleségét, gyermekeit, testvéreit, sőt a saját életét is, hanem csak az ő *akkori* tanítványaitól az *akkori* cél megvalósítására tartotta szükségesnek, hogy legyenek elkészülve minden áldozatra s szenteljék magukat egészen a kitűzött cél megvalósítására, mert amint az evangelium folytatja, *jó a só, de ha megízetlenűl, sem a földre, sem a trágyára nem alkalmas.* Egyetemes tartalmában tehát e nagy követelés aligha több, mint Jézus azon parancsolatja: *„szeressed azért az Urat, a te Istenedet teljes szívedből, teljes lelkedből és teljes elmédből és teljes erődből"* (Mk. 12. 30).

Lukács a fennebbi követelések után közvetlenűl Jézusnak azon tanítását is közli, mely a 9. 23 szerint a kereszt felvevéséről vagy a 14. 27 szerint annak hordozásáról szólott s mely Márknál (8. 34)

és Máténál is (10. 38) megtalálható. E tanítás semmivel sem követel többet, mint az előtte levő vers rideg felfogása. Ugyanis a Jézus tudatában az ő keresztre feszíttetése *előtt* a *kereszt*nek semmi különösebb jelentése nem lehetett, mint az, amelyet más helyen *igá*nak vagy járomnak, *szoros kapú*nak és *keskeny út*nak mondott. Csak a Jézus megfeszitése *után* kaphatta a kereszt azt a különösebb jelentést, amelyet már az őskereszténység ahhoz hozzácsatolhatott s mely szerint Jézus minden tanítványának meg kell halnia az evangéliumért.

Lemondást tartalmazó tanításnak szokták tekinteni közönségesen Jézusnak azon mondásait is, amelyekben arról van szó, hogy miképen kell a tanítványoknak viselkedniök a mások gonoszságával és erőszakosságával szemben. Ezek az u. n. hegyibeszédnek nagyon fontos tanításai. Benne vannak a már idézett boldogságtanban Lukácsnál is, legszembeszökőbb alakjában azonban a Máté szerinti evangéliumban találjuk, melynek írója e tanítások összegét ezen állításban foglalja össze: *„én pedig azt mondom nektek: ne álljatok ellen a gonosznak“* (5. 39). Ez azonban nem fejezi ki hiven a Jézus tanításának összegét e tárgyról. Ugyanis ez elvonás legfennebb a *passziv rezistenciát* tanítná, holott Jézus ennél többet mondott, mert ő épen aktivitást követel és azt tanította, hogy aki arcul üt jobb felől, fordítsd felé a másik arcodat is, aki el akarja venni a te alsó ruhádat, engedd oda a felsőt is és aki kényszerit egy mértföld útra, menj vele kettőre s így tovább. *„Szeressétek ellenségeiteket, áldjátok azokat, akik titeket átkoznak, jót tegyetek azokkal, akik titeket gyűlölnek és imádkozzatok azokért, akik háborgatnak és kergetnek titeket. Hogy legyetek a ti mennyei Atyátoknak fiai, aki felhozza az ő napját mind a gonoszokra mind a jókra stb. Legyetek tökéletesek, miként a ti mennyei Atyátok tökéletes“* (Mt. 5. 39—48).

E tanítások egyetemes része nyilván csak az utolsó mondat tartalma. A többi a körülmények kényszerítő befolyása alatt egy gonosz és erőszakos társadalomban, a Jézus *akkori* tanítványainak magaviseletét szabályozza, amelyre a messiási várakozásoknak, az Isten országának közeli eljövetelében vetett hitnek volt legnagyobb része. Állandó és jövő boldogságát munkáló társadalomban e tanítások abszurditása nyilvánvaló, mert a társadalom megsemmisítését céloznák s a társadalmi béke és rend megszüntetését és az állati vadság diadalát eszközölnék. A gonosznak ártatlanná tevése Jézus szerint is igazságos és nemcsak az méltó az ítéletre, aki öl, hanem

az is, aki az ő atyjafiára haragszik, vagy arról becsmérlő módon nyilatkozik (Mt. 5. 22).

Lemondást tartalmazó tanításoknak tekintik végűl Jézusnak azon mondásait, amelyekben némely magyarázatok szerint Jézus még a test megcsonkítását is megkivánja az ő evangéliuma érdekében. Ilyen tanítások azok, amelyek a Márk 9. 43. s következő verseiben vannak, de amelyek Máténál a hegyi beszédben is helyet találtak. Ezeket Jézus mondhatta két vagy több alkalommal is s így nem okvetlenűl szükséges, hogy a két verziót ugyanazon tanításnak tekintsük. Lényegében azonban a két tanítás *azonos tartalmú* még akkor is, ha azok nem egy alkalommal és nem azonos okkötés és eszmetársulás mellett mondattak. Az okkötés és eszmetársitás Máténál sokkal természetesebbnek látszik, míg Márknál kevésbbé érthető és csak nehezen található meg azon kivűl, hogy már a 42. v.-ben is *megbotránkoztatás*ról esik szó. A Máté előadása szerint Jézus a paráználkodásról beszélt, mikor e tanítást adta és azt állította, hogy aki asszonyra tekint gonosz kivánsággal, az már paráználkodik azzal az ő szivében. Jézus tehát nem a törvény külső megtartását kivánta, hanem azt, hogy a belső ember, a szív legyen tiszta a gonosz kivánságtól és ennek érdekében adta a következő tanításokat: „*Ha pedig a te jobb szemed megbotránkoztat téged, vájd ki azt és vesd el magadtól; mert jobb néked, hogy egy vesszen el a te tagjaid közűl, semhogy egész tested a gyehennára vettessék. És ha a te jobb kezed botránkoztat meg téged, vágd le azt és vesd el magadtól; mert jobb neked, hogy egy vesszen el a te tagjaid közűl, semhogy egész tested a gyehennára vettessék*“ (Mt. 5. 29. 30). Márk ezenkivűl még a lábat is épen így felveszi a tanításba, mely így csupa ismétlés. Az tisztán megítélhető, hogy e tanításban Jézus képes beszédet alkalmaz s a *szem* és *kéz* a *lélek* vagy *szív* helyett állanak mint konkrét nevek az absztrakt fogalom helyett, s a *gyehenna* is a lélek olthatatlan tüzét, a fegyelmet nem ismerő állatiasságot jelenti. Nem lehet tehát ezeket a tanításokat az öncsonkítás parancsainak tekinteni. Még betű szerinti értelmezésében is e tanítás azon feltételhez van kötve, hogy valaki nem tud uralkodni a szemén vagy kezén, mely esetben csakugyan jobb a Jézus által ajánlott eljárás, mint önként választott és végrehajtott fegyelmezés, mint a mieink és mások boldogságának és jogainak megsértése vagy épen a társadalom erőszakos büntető eljárása.

Az öncsonkításról szóló tanításokhoz szokták számítni azt is,

mely a Máté 19. 10. 12-ben van s melyben némely magyarázat szerint Jézus a nőtlenséget, sőt az öncastratiot is ajánlja. Azonban ő épen Isten rendelésének tekinti a házas életet s azért idézi a farizeusoknak a Gen 1. 27 és 2. 24. szavait. Helyteleníti a zsidók gyakorlatát, kik tetszésük szerint váltak el feleségeiktől és nem engedi meg a feleség elbocsátását válólevél mellett sem, kivéve a paráznaság esetét, mely a házassági kötelékeket már úgy is megsemmisítette. Ezt még tanítványai is súlyosnak ítélték s azt mondták: *ha így van a férfi dolga az asszonnyal, nem jó megházasodni.* Erre Jézus bámulatos tapintattal a kérdést kinek-kinek egyéni tetszésére bizta. Ő csak azt állitja, hogy *vannak eunuchok születésüknél fogva, vannak, akiket az emberek tették azzá és vannak, akik magukat tették eunuchokká a mennyeknek országáért.* Ha e tanítás valóban Jézustól származott, ami ellen csak az szól, hogy Mátén kivűl egyik evangélista sem tud róla, úgy Jézus magát ez eunuchok harmadik osztályába sorozta, ki hívatása fontosságának érzetében önkényt lemondott a nemi életről, s családot nem alapított tán épen azon előleges meggyőződése okán, hogy neki meg kell halnia tanai miatt.

Így tehát a Jézus összes tanításaiban lemondást csak annyiban találunk, amennyiben ezt a kényszerítő körülmények szükségessé teszik. De az asketikus világnézet egész gondolkozásától távol van. Ő azt akarta, hogy e földön Isten legyen mindenben minden s a hamis Istenek, melyeket kortársai imádtak, tünjenek el e földről. Ő látta, hogy kortársainak nagyon nehéz az ezek imádásától megszabadulni s ezért az Istennek való tetszést, vagyis a menyországot minden egyéb fölé helyezi. Példát ő maga mutat s tanítványainak azt mondja, hogy *„valaki közületek búcsút nem vesz minden javaitól, nem lehet az én tanítványom“* (Lk. 14. 33). Jézus szerint *„ahol van a ti kincsetek, ott van a ti szivetek is“* (Mt. 6. 21; Lk. 12. 34). Ezért mondja a gazdagnak, ki a törvényeket mind megtartotta ifjúságától fogva, hogy még egy fogyatkozása van, menjen és adja el minden vagyonát és kövesse őt, mire az elszomorodott. Jézus erre felsóhajtott: *Mily nehezen mennek be az Isten országába, akiknek gazdaságuk van!* (Mk. 10. 17—25). Ezért mondta annak, aki őt követni akarta, valahová megy, hogy neki nincs hová lehajtania az ő fejét" (Lk. 9. 58) s annak aki előbb apját akarta eltemetni: *„hadd temessék el a halottak az ő halottaikat, te pedig elmenvén, hirdesd az Isten*

országát" * (ibid. 60. v.), s a másiknak, aki házanépétől akart búcsút venni, hogy *„valaki az eke szarvára veti kezét és hátra tekint, nem alkalmas az Isten országára"*. (ibid. 62. v.) Amikor azonban a Jézus elvei megvalósulnak, amikor a Mamnon istensége megszűnik, amikor a sinhedristák, farizeusok és írástudók helyét az Isten fiai töltik be, amikor mindenki először az Istennek országát keresi s amikor mindenki úgy szereti felebarátját, mint önmagát: akkor a lemondásnak minden követelése megszűnik, a földi javaknak, a családi kötelékeknek, sőt a testi életnek is teljes élvezése krisztusi joggá és kötelességgé válik.

* Hogy az apa már meg lett volna halva, az nincs kifejezve a szövegben. Lehet, hogy csak öreg volt, de még nem is beteg. A halottak pedig, akik még temetni tudtak, csak az Isten országa számára voltak halottak, kik nem akarták bevenni a Jézus tanításait, míg a szóban levő fiú bevette, csak a családi kötelékektől nem tudott megválni.

Újabb irányok a pedagógiában.

Irta: Dr. Gál Kelemen.

(Folytatás.)

Herbart egyik tanítványa, Rein mondja — s nézetéhez mi is csatlakozunk, hogy miként minden filozófusnak Kanton, úgy minden pedagógusnak Herbarton át kell haladnia s a pedagógiai gondolkodás története épen annyira nem ugorhatja ki és nem mellőzheti Herbart korszakos működését, mint a természeti tudományoké Newtonét, vagy a természetrajziaké Linnéét.

Herbarttal kezdjük tehát mi is az újabb pedagógiai irányok és törekvések ismertetését; de pedagógiai gondolatait a maguk teljesen összefüggő rendszerében fejtegetni felesleges volna. Hiszen sokkal ismertebbek azok az olvasó közönség előtt, hogysem most kelljen a figyelmet hosszabb időre ráirányítanom. Már említettem, hogy az állami tanterv és a hozzávaló utasítás egészen Herbart gondolatkörében mozog. A budapesti u. n. mintagimnázium kimondott célja épen az, hogy a tanárjelölteket a Herbart pedagógiájába s az oktatás módszerébe bevezesse. Tanitó- és tanítónőképző-intézeteink az oktatás módszertanát egészen az ő szellemében mívelik. Herbart pedagógiai irodalmunkban is képviselve van. [1]

Herbart pedagógiai rendszeréből csak azokat a részeket fogom vázlatosan előadni, amelyek a pedagógusok részéről ellenvéleményeket, kételyeket vagy birálatot vontak magukra. Eddig erősebb

[1] Az érdeklődőt a következő munkákhoz utasítjuk: dr. Gockler Lajos: La pédagogie de Herbart. 1907. Waldapfel János: A formális fokozatok elméletének története. Magyar Paedagogia. 1892. évf. Krausz Sándor: A Herbart—Ziller—Rein-féle didaktikai elmélet és gyakorlat. Budapest. 1902. Málnai Mihály: A formális fokok és a Steinthal-féle apperceptio elmélet. Kármán-album. Budapest, 1897. Vágvölgyi Béla: A tanítás fokozatainak elmélete és gyakorlata. Budapest. 1905.

kifogás alá estek: mindenekelőtt az a felfogása, hogy a pedagógiának két alaptudománya van, ú. m. a lélektan és az erkölcstan, melyek közül az utóbbi kitűzi a célt, az előbbi megmutatja a célhoz vezető útat s figyelmeztet az utunkba gördülő nehézségekre és akadályokra. Azután kifogásolták magát a tőle kitűzött célt s az ehhez vezető oktatási anyag kiszemelését. Erős ellenzést hívott ki pedagógiájának túlnyomóan individuális jellege, mellyel szemben a szociális nevelést hangsúlyozzák. Erősen feszegették lélektana gyöngéit, mert ez a tudomány Herbart óta nagy fejlődésen ment keresztül. Különösen a képzetekről való felfogását birálják élesen [1] s ma már mind többen vannak, akik tagadják, hogy az akarat eredete a „gondolatkörökben" volna kereshető. A legélesebb birálatot azonban az oktatásnak ú. n. *formális fokozatai* hívták ki maguk ellen.

Ezeket kisértjük meg a következőkben csak oly terjedelemben ismertetni, amely lehetővé teszi a későbbi támadások megértését.

„A pedagógia mint tudomány az erkölcstantól és lélektantól függ. Amaz mutatja a célt, ez az utat, eszközöket és veszélyeket". [2] Az a lélektan, amely Herbartnál a pedagógiának alapúl szolgál, az empirikus, vagy tapasztalati lélektan, a célkitűző ethika pedig az abszolut erkölcstan. Ezt jegyezzük meg, mert az ethikának több iránya lehet. Így pl. megkülönböztetik az abszolut és az evoluciós ethikát. Utóbbinak jelszava a fejlődés. Mint minden a szellemi világban, úgy az erkölcs is a fejlődés törvényének hódol. Az abszolut ethika hívei ellenben azt tanítják, hogy a kifejlődött nagy erkölcsi eszmék nem avulnak el, nincsenek időnek, változásnak alávetve, hanem örök életűek s épen ezért csak az abszolut ethika tüzheti ki a neveléstannak a célját.

A nevelés célja *az erkölcsös jellem ereje* (Charakterstärke der Sittlichkeit). [3] Ezt a célt a kormányzás, oktatás és nevelés (Regierung, Unterricht, Zucht) által érjük el. [4] Az a kérdés most, hogyan? A célhoz vezető úton két állomás van: egy közelebbi és egy távolabbi. A végső cél az erkölcsös jellem, a közelebbi, mely ahhoz

[1] Schneller, Alkalmi megjegyzések Herbart lélektanának alaptételeire. Atheneum, 1899.

[2] Umriss paedagogischer Vorlesungen. 2. §.

[3] U. o. 141. §.

[4] Herbart terminologiáját többen szerencsétlennek mondják, így Barth: Die Elemente der Erziehungs-und Unterrichtslehre. Leipzig. 1908.

vezet, a *sokoldalú érdeklődés* (Vielseitigkeit des Interesse).[1] Amazt a neveléssel, ezt főkép az oktatással érjük el.

Herbart gondolatfűzése most a következő: a tanuló fejlődése a tudástól a sokoldalú érdeklődés felkeltésével az erkölcsi jellem, az akarat birtokába jut s a nevelés itt befejezést nyer. Minél több tudást, minél több képzetet szereztetni a tanulóval, ez az oktatás feladata, hogy aztán azokból a nevelés felépítse az erkölcsi jellemet, az akaratot. Általánosan ismeretes az a kijelentése, hogy nincs nevelés oktatás nélkül és megfordítva: „Megvallom, nem ismerek nevelést oktatás nélkül és megfordítva, nem ismerem el oktatásnak, amely nem nevel". A nevelésnél azon fordul meg minden, hogy alakítja ki a gondolatkört, mert „gondolatokból lesznek az érzelmek, ezekből az alapelvek és cselekvésmódok".[2] Az ember értékét ugyan nem a tudás, hanem az akarat adja meg; de mivel külön akaró tehetség (Begehrungsvermägen) nincs, azért az akarat a „gondolatkörben" gyökerezik; azaz nem a tudás egyes adataiban, hanem a megszerzett képzetek kapcsolataiban és összehatásában.[3]

A lelki élet a gondolkodás, érzelem és akarat hármas irányában nyilvánul. Herbartnál a két utóbbi nem jut kellően érvényre. Nála a lelki élet elemei csak a képzetek. Érzelmek, törekvések csak amazokból származnak, tehát másodlagos lelki jelenségek. Minden érzelem és akarat a képzetektől függ, ezekkel van összekötve, ezek nélkűl nem létezik. Csak a képzetek útja visz az érzelemhez és cselekvéshez. A képzetek felkeltése, származtatása, megvilágítása, csoportosítása és sorakoztatása, szóval ezeknek egymáshoz való viszonya és egymással való összeköttetése, vonatkozásba hozása által telik meg a lelki élet teljes tartalommal. Herbart a képzetektől, szóval a tudástól azt várja, hogy hatoljon be a kedélybe, mozgassa meg, gyurja és alakítsa s irányítsa az akaratot. Ez az élő, eleven tudás az érdeklődés állapota.

Most már az a kérdés, hogyan, míly szempontok szerint válasszuk ki azt az anyagot, amely a gyermek érdeklődését önkéntelenűl felkelti és tartósan leköti. Erre a kérdésre a lélektan ad útmutatást. A tanítási anyag kiszemelésénél a gyermeki psyche foko-

[1] Umriss. 62. §.
[2] Allgemeine Paedagogik. Reklamféle kiadás. 21. l.
[3] Umriss. 58. §.

zatos fejlődését s e fejlődés bülönböző fázisait kell figyelembe vennünk. De a tanítási eljárás megállapításánál is a tanulás, az ismeretszérzés lélektani törvényei az irányadók.

A tanítás célja és eszköze a sokoldalú érdeklődés. Ennek nem szabad elfajulnia csélcsap felületességgé, szórakozottsággá (Flattersinn). Az egységet meg kell óvni a tudás sokféle tartalmában s ennek a tartalomnak át kell hatni a lelket, hogy a jellemet, az akaratot irányíthassa. Ezért szükséges, hogy a tanítás a tanulónál állandóan *elmélyedést* és *megfontolást* (Vertiefung, Besinnung)[1] keltsen, melyek tanulás közben a lélekzés üteme szerint váltakozzanak. Az elmélyedés az egyes adatok tiszta és világos felfogásában áll; a megfontolás ez adatok összegyűjtésében és összekapcsolásában, melyek aztán így egymást áthatják s az egységet megteremtik. Az elmélyedés hiánya terméketlen sok tudásra vezet; a megfontolásé szeszélyes virtuózt teremt:[2] az elmélyedés hiánya szüli a csélcsap felületességet, mely Herbart szerint az erkölcsi jellem ellentéte; a megfontolásé az egyoldalúságot, mely a sokoldalú érdeklődéssel ellenkezik.

Az elmélyedés folyamatában két fázis van: *a világosság* és *az associatio.*[3] Amaz a nyugvó, ez a haladó elmélyedés. Az első abban áll, hogy egy képzet „a zavaros vegyűlék"-ből kiemelkedik s a többi tartalomtól különváltan az elmélyedő felfogás által világos tudatunkba jő. Az associatio egyik elmélyedésről a másikra vezet, még pedig az itt követhető legjobb módszer, a kötetlen, szabad beszélgetés által, nem pedig kérdezősködés által. A megfontolás is, úgy mint az elmélyedés, először nyugvó s teremti az associatiotól előkészített *systemát,* amelynek feladata az, hogy meghatározza a világossá lett egyes képzetek „igazi helyét" a többiekhez való vonatkozásában. Második fázisában a megfontolás is haladó lesz s ekkor az egyes képzetek között levő vonatkozásokat felhasználja új viszonyok, új vonatkozások teremtésére. Ez a *methodus*, mely a fogalmat az alárendelésben felismerni s a rendszer új tagjait produkálni tanít. „Ezek a különböző tanítási módok ne zárják ki egymást, hanem a tantárgyaknak minden kisebb vagy nagyobb körénél következzenek egymás után az adott sorrendben". Ezeken

[1] Allgem. Paedagogik. 66. l.
[2] U. o. 67. l.
[3] U. o. 68. l.

alapszik az oktatás „tisztasága", s ezek biztosítják „az oktatás tagoltságát".[1]

Tehát *Klarheit, Association, System* és *Methode* soktól és sokszor félreértett és félremagyarázott szavakkal jelöli Herbart a tanítási eljárás e négy különböző módját, melyeket egyik tanítványa *Ziller* formális fokoknak nevezett,[2] mivel minden anyagnál előfordulnak a tartalom különbségére való tekintet nélkül.

De az első fokot, a világosságot, Ziller, amint mondja, Herbart szellemében, két részre osztotta s így nála öt fokozat van.

Lássuk milyen jogon egészítette ki Ziller mestere fokozatait? Herbart beszél az oktatásnak analytikus és synthetikus menetéről.[3] Az oktatás analytikus módja nyujtja az anyagot, tapasztalatot és érintkezést s beilleszti az oktatás rendjébe. Később a már elsajátított anyagot az ismétlésnél még egyszer megvilágitja s ezáltal a tudatban megerősíti. A synthetikus menetnek pedig az a feladata, hogy az újat nyujtsa. De úgy látszik, hogy Herbart itt a tanítási tervre, nem pedig az oktatás menetére gondolt. Nem találunk nála semmit arra nézve, hogy ezeket, mint a négy formális fokozatot „minden egyes legkisebb csoportban" alkalmazni kellene.

Ziller a világosság helyett analysist és synthesist tett s ezt az öt fokot állapította meg: *analysis, synthesis, associatio, systema, methodus.* Ezek elébe helyezte még a *célkitűzést.* A fokozatokat áttekinthetőbben, világosabban leírta, mint mestere.

Az analysis, mint általában az oktatás, csak a tapasztalat és érintkezés folytatása. Feladata az, hogy keltse fel a tudat már meglevő régi tartalmát, hogy ez az uj appercepiálására a talajt előkészítse, a nehézségeket elhárítsa, az újat a meglevő kapcsolatokba a saját helyére beállítsa. Akaratlanul már a célkitűzéssel is megtörténik, hogy régi képzetek szabadon fölemelkednek; de azért jobb ezt elősegíteni szabad beszélgetéssel. Így elő van készítve az út az új felfogására s a várakozás felkeltve, a figyelem mintegy felijazva. Ez a szükségképeni összeköttetés az élet és iskola között; felhasználja, amit a tapasztalat az oktatás előtt gyűjtött. Annyira mellőzhetetlen, mint az expositio a drámában. A nézőnek az nyújtja azt, amit okvetlenül tudnia kell, hogy az újat, a további kifejlést

[1] Umriss. 68. §. Allgem. Paed. 2. K, 4. fej. II. 88--90. l.
[2] Herbart formális fogalmakról beszél. Allgem. Paed. II. k. III. fej. elején.
[3] Allgem. Paed. 2. k. 5. fej. I--III. Umriss. 105—130. §.

megértse. Az analysis adja azt, amit a tanuló már tud, hogy az újat ahhoz kapcsolhassa s ezáltal erősebb gyökeret verhessen.

A synthesis nyújtja az új anyagot a legtágabb értelemben vett szemlélettel; ahol pedig az nem lehet, olyan előadással, amely a szemléletet lehetőleg pótolja, midőn az új képzeteket a tanuló tapasztalatkörében levő, előtte ismeretes hasonló és rokon képzetekkel szembeállítja s összekapcsolja az újat a régivel.

Az associatio a fogalmak alkotásáig vezet hasonló egyes képzetek odavonásával. Itt kerül sor a más szakokba való átmenetelre, utalásokra, amelyeknél a most még új képzetekkel már találkoztunk.

A systema a megtalált fogalmat a már megkezdett sorba berendezi, beállítja s ezzel a sort tovább folytatja.

Végül a methodus a systemát alkalmazza, megtanít kérdésekre felelni, az egyesről az általánosra s az általánosról az egyesre menni.[1]

Ezek Herbart pedagógiai rendszerének azok a részei, amelyek a modernek leghevesebb kritikáit hívták ki maguk ellen.

(Folytatjuk.)

[1] V. ö. Barth, Die Elemente der Erziehungs-und Unterrichtslehre. Leipzig, 1908. 356–376. ll.

Az alapítványi felügyelet kérdéséhez.

Irta: Fekete Gábor.

Törvényeink szerint az összes közérdekű alapítványok az állam főfelügyeleti joga alá tartoznak. E szerint az iskolai és egyházi célra tett alapítványok is. Az államnak magasabb tekintetekből joga van megvizsgálni azt, hogy az alapítvány nem ütközik-e az állami törvényekbe, az erkölcsi rendbe vagy magyar nemzeti érdekekbe.

Az Unitárius Egyház ezen magasabb szempontokból is mindig tiszteletben tartotta az államnak törvényen alapuló felügyeleti jogát. Ebből folyóan elismerte és elismeri, hogy az állam jogosítva van meggyőződést szerezni arról, hogy az alapítvány törzsállaga megőrizve legyen s a jövedelem az alapító által megjelölt egyházi vagy iskolai célra fordíttassék. Ezek tekintetében a m. kir. Közalapítványi Ügyigazgatóság vagy a Vallás és Közoktatásügyi Miniszter felhivására mindig készséggel szolgált és szolgál felvilágosítással s a kivánt vonatkozó hiteles adatok bemutatásával. Sőt dacára annak, hogy az alapító által tett alapító levél vagy végrendelet mellett teljesen feleslegesnek találta és találja, felhivásra már ismételten felterjesztette — propter bonum pacis — a kivánt alakban megszerkesztett alapító levelet is. Ezt az Unitárius Egyház mindig megtehette, mert maga is őrködik afelett, hogy csak a jó erkölcsökkel megegyező s az állami törvényekbe és a magyar nemzeti érdekekbe nem ütköző egyházi és iskolai alapítványokat fogadjon el, s mert alapítványait híven őrzi s azokat az alapítók által kijelölt célra fordítja.

Nem értett és nem érthet azonban egyet a közalapítványi ügyigazgatóság újabb időben támasztott, önkormányzati jogunkba ütköző s hátrányokkal járó ama kivánalmának, hogy a végrendeletileg tett alapítványokról az Egyház, *azok birói birtokbaadása előtt már*, a végrendelet mellett, külön előírás szerinti *alapító leve-*

let állítson ki, s azon törekvésével, *hogy a hagyatéki birósági átadás ilyen alapító levél kiállításától és kormányi jóváhagyásától tétessék függővé.* Mert ilyen követelésre az alapítványi ügyigazgatóságot és a vallás és közoktatásügyi miniszteriumot *törvény nem hatalmazza fel* s az alapítványok feletti *főfelügyelet*, amely csak már elfogadott és kezelés alá vett alapítványoknak a szabályszerű kezelése feletti felügyeletre vonatkozhatik, *ezt a jogot nem foglalja magában.*

Épen azért érdekkel birnak egyházunkra nézve s ismertetjük az alábbi *kir. it. táblai* és *kuriai határozatot*, amelyek *Egyházunk elfoglalt jogi álláspontjának a helyességét erősítik meg.*

I. Eczken Sándor a nagyenyedi reform. Bethlen-tőtanoda részére iskolai célokra százezer koronát és az erdélyi reform. püspökség részére egyházi célokra kétszázezer koronát hagyományozott. A marostordai kir. járásbiróság, mint hagyatéki biróság ezen hagyományokat a kedvezményezettekre biróilag átruházta. A közalapítványi kir. ügyigazgatóság, mint a közérdekű alapítványok felügyeletére hivatott kormányhatóságok törvényes képviselője, ezen átruházó végzés ellen felfolyamodással élt. Neheztelte, hogy a hagyományokat a biróság a kedvezményezettekre átruházta és nekiek kiadta, mielőtt azon alapítványok létezésének és maradandó fenntarthatásának, vagyis az alapítványok elfogadhatásának feltételeként azokról, a kedvezményezettek által, a végintézkedésnek megfelelően alapitványi oklevél állíttatott volna ki és az a főfelügyeletre hivatott m. kir. vallás és közoktatásügyi minisztérium által jóváhagyatott volna; kérte ebből folyóan annak kimondását, hogy az átadó végzés vonatkozó részének megváltoztatásával a kedvezményezettek záros határidő alatt köteleztessenek, a kiutalt alapítványi összegeket birói letétbe helyezni, ahonnan azon összegek a kedvezményezetteknek csak a kormányhatóságilag jóváhagyott alapítólevélnek a hagyatéki biróságnál leendő bemutatása ellenében legyenek kiadhatók.

A kolozsvári kir. it. tábla 1909 április hó 7-én 446—909. Polg. sz. alatt kelt határozatával a felfolyamodásnak nem adott helyet.

A megokolás kiemeli, hogy a felfolyamodásban előterjesztett kérelemnek nincs törvényes alapja, *mert a fennforgó esetben a hagyományok átruházását* sem az örökösödési eljárásról szóló 1894. évi XVI. t. c., sem más *törvény nem teszi függővé alapító levél kiállításától és annak kormányhatósági jóváhagyásától.*

Erdélyben ugyanis az Appr. Constitutio I. R. I. Cím 1. és

2. cikke, az I. R. 5. Cím 4. cikke, az I. R. 6. Cím 2. cikke, a Leopoldinum diploma 2. pontja és az 1791. évi LIV. t. c. szerint a régi egyházak — recepta religiok — önkormányzati joga és szabadsága törvényileg van biztosítva. Ezen törvények szerint az egyházak magánjogi kötelezettségi képességgel birnak; ingó és ingatlan javakat szerezhetnek, örökölhetnek, birtokolhatnak, amelyek általuk testületileg kezeltetnek; templomot, tornyot építhetnek; iskolákat — fő- és középiskolákat — alapíthatnak s a szükséges telket és anyagot megszerezhetik; a kegyes alapítványokat illetőleg pedig az 1891. évi LV. t. c. szerint biztosíttattak, hogy azokat az alapító óhajához és szándékához képest kezelhetik, — épségben maradván a Felség felügyeleti joga.

Az 1848. évi XX. t. c. és az 1868. évi XLIII. t. c. 14. §-a az erdélyi területen és a korábban úgynevezett magyarországi részekben a bevett vallásfelekezetek, egyházak és egyházi hatóságok vallásgyakorlati és önkormányzati szabadságát, jogegyenlőségét és egymás közti viszonyait, illetőleg hatáskörét biztosító törvények érintetlenűl fennhagyattak.

Az erdélyi protestáns egyházak ezen törvények védelme alatt önkormányzati jogukból folyólag az egyház egyeteme, vagy egyes egyházközségek részére megszorítás nélkűl, általában egyházi, vagy iskolai célokra, vagy bizonyos szükebb cél megjelölésével adott, vagy hagyományozott alapítványokat évszázadokon át államkormányi jóváhagyás nélkűl mindig elfogadhatták s elfogadták és azok a hagyatéki biróságok által reájuk átruháztattak s ezen átruházás és elfogadás folytán a kijelölt cél követése mellett az egyház, vagy iskola tulajdonaivá váltak.

Ezen alapítványokat az egyház önkormányzati körében alkotott szabályzata szerint az állag fenntartása és biztosítása mellett kezelte és kezeli, fordította és fordítja a maga érdekeit szolgáló kijelőlt célokra a Felség felügyeleti jogának tiszteletben tartása mellett.

Az 1895. évi XLIII. t. c. is, amely a vallás szabad gyakorlatát szabályozza, a 6. §-ában kimondja, hogy a bevett vallásokra nézve az eddigi vonatkozó törvények és jogszabályok változatlanúl fenntartatnak s ezen törvény a 20—21. §§-ban a vallásfelekezetek önkormányzati jogának tiszteletbentartását újabban is kijelenti, amikor úgy rendelkezik, hogy a vallás és közoktatásügyi miniszternek joga van a vallásfelekezetek vagyonára, a náluk létező alapít-

ványokra és vagyonkezelésre a főfelügyeletet gyakorolni s különösen őrködni afelett, hogy az ilyen vagyont, alapítványokat el ne idegeníthessék, meg ne csorbítsák, vagy azok a kezelés rosszasága miatt veszendőbe ne menjenek és valósággal egyházi és a törvényben megengedett oktatási, nevelési, vagy jótékonysági célokra fordíttassanak, valamint, hogy az alapítványokat az alapító akarata értelmében használják fel.

Hogy a kormány ezen főfelügyeleti jogból kifolyólag miképp győződhetik meg a vagyonállag biztosításáról, az alapítványoknak az egyházi és iskolai célokra fordításáról, arra nézve útmutatást nyújt a népiskolai oktatásról szóló 1868. évi XXXVIII. t. c. 14. §-a és a középiskolai törvény — 1883. évi XXX. t. c. 48. §-a, amelyek szerint meggyőződést szerezhet arról, hogy a vagyonállag biztosítva van-e, a jövedelem rendeltetése céljaira fordíttatik-e? — bekérheti a zárszámadásokat, kimutatásokat stb.

Ehez járul az 1894. évi XVI. t. c. 53. §-a is, amely elrendeli, hogyha valamely már létező, vagy az örökhagyó által rendelt alapítvány van érdekelve, az alapítvány felügyeletére hivatott hatóságot a hagyatéki tárgyalás határnapjáról értesíteni kell, de *egyik törvényünk sem rendelkezik aképpen, hogy az egyháznak, vagy iskoláinak bizonyos meghatározott célra hagyományozott alapítványok elfogadása s birtokbavétele kormányilag jóváhagyott alapító levél kiállításától lenne függővé téve.*

A főfelügyelet a vallás- és közoktatásügyi minisztert törvény szerint megilleti általában minden közcélú alapítvány felett s ha valamely oly alapítvány tétetik, amely addig jogi léttel nem biró, hanem csak ezután létesítendő jogi személy javára szól: ez esetben annak megakadályozása végett, hogy *állami törvényekbe, nemzeti érdekekbe,* a *közjóba,* vagy a *közerkölcsökbe ütköző célt szolgáló alapítvány ne létesíttessék,* — joga van a magyar állam érdekéből a főfelügyeletre hivatott hatóságnak kivánni, hogy kormányhatóságilag jóváhagyott alapító levél állíttassék ki s említett állami szempontból a közcélú alapítványi hagyományok ellen is minden esetben tiltakozni joga van; minthogy azonban jelen esetben a hagyomány nem egy ezután statuálandó jogi személy, hanem már *századok óta létező, önkormányzati joggal biró egyház és főiskola javára* adatott *magyar iskolai és egyházi célokra,* az egyház és iskola részéről kormányhatósági jóváhagyással ellátott alapító levéltől nem tehető függővé az alapítványi hagyomány elfogadása és birtokba

vétele, minthogy a feltolyamodó felügyeleti hatóság részéről a felfolyamodásban sem emeltetett kifogás abból a szempontból, hogy a hagyományok állami tiltó törvénybe, nemzeti érdekbe, a közjóba avagy a közerkölcsökbe ütköznének.

Mivel tehát ezek szerint nem létezik olyan törvény, amely a protestáns egyházat és iskolákat arra kötelezné, hogy a részükre templomépítési és iskolai célokra tett alapítványi hagyományt csak kormányhatósági jóváhagyással ellátott alapító levél ellenében fogadhatnának el és mivel *ily alapitványokkal szemben a kormányhatóságok felügyeleti joga csak arra terjed ki*, hogy az állami törvényekbe és nemzeti érdekekbe nem ütköző *alapitványok állaga* kellően biztosittassék s a *jövedelem a rendeltetésüknek megfelelő célra fordittassék*, de arra, hogy a hagyomány elfogadását a közérdek fennebb írt védelmét nem tekintve kormányi jóváhagyáshoz kösse, nem terjed ki.

Mindezekre tekintettel nem sértett jogszabályt az első biróság akkor, amidőn a kérdéses hagyományok átadását az alapító leveleknek kiállításától és azoknak előzetes kormányhatósági jóváhagyásától nem tette függővé.

II. A törvényes örökösök egyik magyarországi biróság előtt perrel léptek fel a végrendeleti örökösök ellen s a végrendelet érvénytelenségének s annak a kimondását kérték, hogy örökhagyó hagyatékában a törvényes öröklésnek van helye, azon az alapon, mert a végrendelet szerint egyházi kegyes célra hagyott alapitvány a kormányhatósági jóváhagyást nélkülözi.

Ezen perben a m. kir. kuria 1910. ápr. 28-án 5856/910. polg. sz. alatt hozott itéletével (mely az elvi jelentőségű határozatok közzé lett felvéve — Magánjogi döntvénytár 1910. évi 10. szám) a keresetet elutasította s kimondotta, hogy *az alapitvány a rendeltetésére szánt célvagyonra vonatkozó intézkedéssel létrejön anélkül, hogy ahoz külön alapitó levél kiállitása és kormányhatósági jóváhagyása szükséges volna*; kimondotta, hogy az alapitvány létkérdése felett a biróság dönt s hogy a *kormány felügyeleti joga csak ellenőrzésre vonatkozik arra nézve, hogy az alapitvány céljának megfelelően kezeltessék.*

A megokolás rendjén kifejti, hogy a végrendelet szerinti alapítványban megjelölt cél sem a tételes törvényekbe, sem a szokásjogi szabályokba nem ütközik. Az sem akadályozhatja az alapítvány létesülését, hogy a kezeléssel végrendeletileg megbizott testület

külön alapító levelet kormányhatósági jóváhagyás végett nem mutatott be.

Az alapítványokról szóló törvénycik, jelesen az 1715: LXXIV; 1723: LXX. 1791: XXIII. és XXVI. t.-c. félreérthetetlen tartalma szerint ily természetű alapítványok kormányhatósági jóváhagyás nélkül létesülhetnek s e törvényekben ezekre az alapítványokra nézve *csupán* a főfelügyeleti jog van fenntartva. Ebben a főfelügyeleti hatáskörben pedig az a jog, hogy a kormányt közreműködés is illeti meg a jóváhagyás megadása által az alapítvány létesítésében, amely jóváhagyás nélkül ilyen alapitványok nem is létesülhetnek, nemcsak hogy benn nem foglaltatik, de a *magyar alapitványi jognak hosszu történelmi fejlődés folyamán kialakult rendszere, mely az 1791: XXIII. t.-cikkben és annak különösen 10. §-ában* nyert betetőzést, — *a kormánynak ezt a közreműködési jogát egyenesen kizárja.*

Ennek a rendszernek ugyanis az idézett törvényekben körülírt, a *piae causae* fogalmi körébe eső alapítványok tekintetében garanciális természetű elve az, hogy a főfelügyelet csak a már létrejött és az illetékes testületek kezelésébe jutott ily alapítványok felett gyakorolható és a *főfelügyeletből folyó összes jogok*, a már *létrejött alapítvány*, illetőleg annak *kezelése ellenében érvényesítendők.*

Ehez képest felperes az alapító okiratot magában foglaló végrendelettel szemben nem követelhet törvényes örökösödési jogot azon az alapon, hogy az alapítvány a kormányhatósági jóváhagyást nélkülözi. Alapítványi közjogunkba ütközik ilyen kormányhatósági jóváhagyást létesítési feltételnek tekinteni. Az erre irányzott keresetnek tehát jogos alapja nincs.

Tekintettel azonban arra, hogy a biróságok feladata ily esetben gondoskodni, hogy az alapítványok felett törvényeink értelmében gyakorolandó főfelügyelet lehetővé tétessék és azok a jogok, melyek a kormányt ebben a hatáskörben megilletik, érvényesülhessenek, kimondotta a m. kir. curia, hogy az alapító akaratát tartalmazó végrendelet hiteles másolatban a vallás és közoktatásügyi miniszterhez felterjesztendő.

A fennebb mondottakból kitünőleg tehát az állami főfelügyelet csak a már létesített és birtokba vett egyházi és iskolai alapítványok kezelésének a felügyeletére terjed ki; az alapítvány a rendelkezésre szánt célvagyonra vonatkozó alapítói intézkedéssel léte-

6*

sül s a létesítésnek nem feltétele a kedvezményezett által kiállítandó és kormányhatósági jóváhagyással ellátandó alapító levél.

Közérdekből joga van ugyan az államnak tiltakozni az olyan alapítvány létesítése s fennmaradása ellen, amelynek célja az állami törvényekbe, nemzeti érdekekbe vagy közerkölcsökbe ütközik s hogy erről meggyőződést szerezhessen; az alapító-levelet vagy végrendeletet bekivánhatja. E célból értesítendő törvény szerint a hagyatéki tárgyalás határnapjáról is, ahol a közérdekbe ütköző alapítvány életbeléptetését kifogásolhatja s azt saját hatáskörében közigazgatási uton be is tilthatja; de ha az alapítvány létesítése ellen ilyen szempontból kifogása nem lehet, csak azért, hogy a kedvezményezett alapító levelet a végrendelet mellett nem állította ki, nem terjesztette fel és kormányhatósági jóváhagyást nem nyert, a birói átadás ellen törvény szerint tiltakozni nincs jogában, mert ez a kedvezményezett egyház és iskola vagyoni érdekeit sérti s az egyház önkormányzati jogaiba ütközik. Ellenkezik százados törvényekkel és elfogadott gyakorlattal.

Goethe „pogánysága“.

Irta: Barabás Ábel.

A nagy emberek szövevényes lelki világában könnyü eltévedni. Egy pár külsőség, egy pár meg nem értett nyilatkozat elég ahhoz, hogy egy nagy emberről téves nézetek kerüljenek forgalomba. Ilyen általánosan meggyökeresedett balvélemény az, amelyet Goetheről vall az emberek nagy része. Goethe pogány, hangoztatják mindenütt. Hogy miért pogány? Erre már nehezen tudnának megfelelni, mert az ok, amiért ez a vélemény lábra kapott, kevéssé ismeretes s az emberek vakon belenyugosznak abba, amit annyi ember állít. Erre a kérdésre akarok némi világot vetni s ezt a nálunk is ismeretes balvéleményt néhány bizonyiték alapján eloszlatni.

A Goethe pogányságáról és hitetlenségéről vallott nézet épen annyira alapos, mintha valaki azt akarná bizonyítani, hogy Goethe tulajdonképen katolikus volt. Mert bizonyítékot erre is találhatnánk. Olvassuk el *Faust* második részének ötödik felvonását s abban megtaláljuk az idevonatkozó bizonyítékokat. Az utolsó jelenet a szent anakoretákkal, az üdvözült gyermekekkel, az ifjabb és tökéletesebb angyalok karával, mater gloriosájával a legszebben s legmagasztosabban mutatja a hithű katolikus felfogást s e jelenetet tetőzi Doctor Marianos verse, amint térdreborulva imádja Szűz Máriát:

Mind tekintsen felfelé
Szelid bűnbánással,
Hogy ki üdvét fellelé
Szellemüljön által.
Jobb érzésünk, jobb erőnk
Szálljon trónszékedhez,
Szűz anya, királyi nőnk,
Istennő kegyelmezz!

Van-e szebb kifejezése a katolikus hivő áhitatának? És lehet-e ebből következtetést vonni a költő hitére? Egyáltalán nem.

Ez itt csak külsőség, diszítés, alkalmazkodás közkeletü fogalmakhoz. A művelt ember, bárminő hitet vall is, megérti. Ugy érti meg, mint a szentképeket, anélkül, hogy kifogásolná a gloriát, mely a szentek fejét köríti. Hogy ilyen külsőségekből nem lehet egy költő hitére következtetnünk, azt épen Goethe szavaival bizonyithatjuk. „A vallás épen olyan viszonyban áll a művészettel, mint minden más magasabb életérdek. Csak tárgynak tekintendő, melynek minden más tárggyal egyenlő joga van. A hit és hitetlenség egyáltalában nem azon organumok, a melyekkel egy műalkotást megértünk, ahhoz egész más emberi erők és képességek kellenek. Egy vallásos tárgy csak akkor lehet tárgya a művészetnek, ha általánosan emberi. Épen ezért egy szűz a gyermekkel igen jó tárgy, melyet százszor fölhasználtak már és mégis mindig szivesen látjuk.“

Ha most tovább megyünk egy lépéssel és Goethe alkotásának egy másik területére lépünk, akkor is csak arra a meggyőződésére jutunk, hogy a költő hitére vonatkozó felfogás külsőségekre van építve. Sokan megbámulják Goethe klasszicitását *Iphigenia Taurisban* cimü drámájában. A kik Goethet pogánynak tartják, azt hiszik, hogy ez a dráma épen azért sikerült neki. Pedig a művészet előbb formulázott szabálya itt is ép úgy érvényes. Hiszen Goethe ezen darabja sohasem volt pogány dráma; sőt épen az a lényeges, hogy az egészet keresztény szellem hatja át. Épen ez a darab mutatja, hogy Goethe nem adott semmit a hitvallások formuláira. Halála előtt nehány nappal így fejezte ki ebbeli felfogását: „Lassan, lassan mindnyájan el fogunk jutni a *szó* és a *hit* keresztényeségéből az *érzület* és a *tett* keresztényeségéhez“.

Elhibázott minden nézet tehát, melyet csak külsőségekkel tudunk támogatni. Csak felületes ember nyughatik bele abba, hogy Goethet belesorozza bizonyos fajtájú emberek osztályába. Végre is, ő elhatározó határt gyakorolt a modern ember világnézetének kialakulására. Épen ezért csodálatos összetételü léleknek kellett lennie, melyet elemeire kell szétbontani, ha meg akarjuk tudni, minő viszonyban volt a vallással. A filozófia utján kell őt megkerülnünk, hogy egészen közel férkőzzünk hozzá.

Lássuk előbb, minő világnézetet tulajdonitanak Goethenek. Bielschowsky, mikor ezt meg akarja határozni, azt mondja röviden, hogy az ő világnézlete spinozistikus volt. Úgy fogja fel a dolgot, hogy a vele született világnézet megegyezett a Spinozáéval. Az a felfogása, hogy mindenkinek az a filozófiája, a mi benne él,

mert senki sem vesz fel lelkületével idegen gondolkozásmódot. A világnézetet tehát nem kölcsönözzük mástól, csak másnak hasonló felfogása által erősödünk meg benne. „Ha ez az átlagemberre talál, mennyire talán egy oly őseredetien — mély szellemre mint Goethe!" Ez utóbbi felfogás még vitatásra szorul; tény azonban, hogy mikor Jakobi Frigyes 1773-ban a huszonnégyéves Goethevel megismerteti Spinoza tanait, egészen hatalmába kerül s még öreg korában is vallja, hogy a szellemdús filozófus legnagyobb hatással volt reá. Többször le is írta, hogy ő Istent a természetben, a természetet pedig Istenben látja. Mivel pedig az isteni csak az emberben emelkedik öntudatra, tehát Goethe szerint „az ember szava isten szava." Idézzük itt még *Promotheus* sokszor emlegetett sorait: „Egy istenség beszélt, mikor beszélni véltem s ha istenséget véltem beszélni, magam beszélék." Teljesen jogos, ha ebben Spinoza *Ethikájának* következő szavait fedezik fel: „Ha azt mondjuk, hogy az emberi szellem ezt vagy azt fogja fel, akkor semmi egyebet nem mondunk, mint hogy istennek ez vagy az az ideája van." Hasonló mondás Goethe *Zahme Xenien* című versgyűjteményében: „Minél inkább érzed, hogy ember vagy, annál hasonlatosabb vagy az istenekhez." De több más mondását is fölhozzák ez állítás bizonyítására.

Goethe számtalanszor beszél egy személyes istenről. Bielschowsky a gyermeki érzés maradványának tekinti s úgy gondolja, hogy mint *költő* kénytelen egy személyes istenről is beszélni, hogy megértesse magát. De ne feledjük, hogy Goethe sokszor nyilatkozott, csupán mint *ember* is, mikor nem volt arra utalva, hogy érzéki formát adjon a gondolatnak. Lényeges itt az is, hogy Goethe hogyan fogta fel Spinózát. A műveivel való megismerkedés után épen az a nézete, hogy senki az istenségről nem nyilatkozott oly hasonlóan az üdvözítőhez, mint Spinoza. Jakobi később egy munkát írt Spinoza tanításáról, melyben a filozófust atheistának nevezi. Goethe ezt nem ismerte el, sőt ellenkezőleg azt hangsúlyozta, hogy ő Spinózát legistenhívőbbnek (theissimus) és a legkeresztényibbnek tartja. Ez az, amit nekünk tudnunk kell Goethenek Spinozához való viszonyából. Csak mellékesen említjük fel, nehogy bárkit is tévedésbe ejtsünk, hogy Goethe, aki az egyéniség jogát a legszebb dolognak tartotta, mindamellett, hogy Spinoza hive volt, e tekintetben nem tehette magáévá teljesen azt a pantheisztikus világfelfogást, ahol a véges a végtelenben eltűnik s épen ezért a Leibnizhoz való közeledés egy má-

sik fokozatot jelent az ő fejlődésében, mikor maga is azt vallja, hogy a „lét örök és semmiféle lény nem válhat semmivé.“ E felfogására nézve érdekes nyilatkozatot tesz öreg korában Eckermannak, melyből azt értjük, hogy szellemünk nem semmisülhet meg a halál után. De messze vezetne e nyilatkozatokat követni. Itt még csak annyit jegyzünk meg, hogy Goethe Spinozához mindig viszszatér, még akkor is, mikor már Kantot is ismeri s így alapjában igaza volt Schillernek, mikor azt ajánlotta neki, hogy ne tanulmányozza Kantot, azon egyszerű okból, mert az ő filozófiájából úgy sem fog semmit sem magáévá tenni. Schiller tehát Goethenek valóban lelke mélyére pillantott.

Nem követhetjük azokat, kik Goethe hitének vagy mondjuk, hitetlenségének tárgyalásánál a vallást és a filozófiát összezavarják. Csak azért említettük fel Goethe viszonyát egyik-másik filozófus tanához, hogy meg is huzzuk a válaszfalat, mely a vallás és filozófia területét egymástól elválasztja. Nem önkényesen, hanem Goethe felfogása szerint tesszük, az ő saját szavaival. A nyolcvanéves költő Schuharth egy művét [1] olvassa és kifakad ellene, hogy ő is, mint Hegel, a keresztény vallást bevonja a filozófiába, melyhez pedig annak semmi köze nincs. „A keresztény vallás magában hatalmas dolog, amelyhez a lesülyedt és szenvedő emberiség időnként újra meg újra hozzáfordúlt; miután ezt a hatást tulajdonítjuk neki, fölötte áll minden filozófiának és nincs szüksége semmi támogatásra. Ép így nincs szüksége a filozófusnak sem a vallás tekintélyére, hogy bizonyos tanokat bizonyítson, mint például az örök fennmaradást. Az ember higyjen a hallhatatlanságban, van joga hozzá, ez természetes, ebben építhet a vallás tanítására; de mikor a filozófus a halhatatlanság bizonyítékát egy legendából akarja venni, az nagyon gyenge dolog és nem sokat jelent.“ Goethe éles ésszel különbözteti meg itt a vallás és filozófia szerepét. Ugyanakkor, mikor a vallást a filozófiától külön választja, formulázza a maga filozófiai felfogását is ebben a kérdésben, anélkül, hogy a vallásra támaszkodnék. „A fönmaradásunkról való meggyőződésem az örök tevékenység fogalmából fakad; mert ha az életem végéig szakadatlanúl működöm, a természetnek kötelessége

[1] „Über Philosophie überhaupt und Hegels Encyklopädie der philosophischen Wissenschaften insbesondere. Ein Beitrag zur Beurteilung des letztern“.

a létnek egy más formájáról gondoskodni, ha a mostani szellememet nem tarthatja fenn." Épen e nyilatkozat bizonyítja azt, amit fönnebb is említettünk, hogy Goethe filozófiája nem egyező a Spinozáéval s Leibniznál találja meg a kiegészítő elemet.

Goethe kigunyolta azt a felfogást, mely szerint az ember a teremtés céljának tekinti magát és mindent a hasznosság szempontjából tekint. Az ember tudniillik birtokába veszi a föld állat- és növényvilágát s mivel ezeket mint alkalmas táplálékot felfalja, elismeri az istent és dicséri jóságát, hogy oly atyailag gondoskodik róla. Azt hiszi, hogy minden lény érte van teremtve. Még a tudomány is él a hasznossági elméletekkel és épen ezért bonyolódik ellentmondásokba. Goethe szembeállítja ezzel a maga felfogását. „Hát tiszteljék csak *azt* az emberek, aki takarmányt ad a marhának és oly sok ételt és italt az embernek, amennyit csak el tud fogyasztani; én azonban *azt* imádom, aki oly produktivitást helyezett a világba, hogyha csak egy milliomod része kel életre, a föld úgy hemzseg az élőlényektől, hogy sem háború, sem pestis, sem víz, sem tűz nem árthat neki. Ez az *én* istenem". Magának az isten szónak frázissá való csepűlése visszaélés az ő szemében. Az emberek annyit emlegetik az „Úr isten, jó isten" kifejezéseket, hogy ez által a fogalomhoz kötött jelentés elhalványul. „Különösen a papoknál, akiknek a szó állandóan szájukban van, puszta frázissá válik, melynek emlegetésekor semmire sem gondolnak. Ha azonban át volnának hatva isten nagyságától, elnémulnának s a tisztelettől nem mernék emlegetni".

E nyilatkozatokon át eljutunk ahhoz az istenhez, akit Goethe imád s rábizzuk az olvasóra, hogy a Goethe pogányságáról való felfogás fölött maga mondjon itéletet. Hogy ez itélet kialakulhasson, két lényeges dolgot kell felemlítenünk. Goethe mélyen át volt hatva attól a felfogástól, hogy Krisztusnak szeretetről való tanára nagy szüksége volt az emberiségnek, hogy haladhasson. A másik a biblia kérdése. Hogy mi a biblia tanításaiban valódi és Krisztustól származó, ezt alapjában véve nevetségesnek tartja, mert úgy fogja fel, hogy az a valódi benne, ami a természettel és ésszel harmoniában van s ami még ma is előmozdítja fejlődésünket. Az a véleménye, hogy bármint álljon is az evangéliumok keletkezésének ügye, mindeniknek könyvén a fönség bizonyos visszfénye tükrözik, mely Krisztus személyiségétől származik. Mikor Goethe hajlott korában, nyolcvanhárom évvel vállán, halála előtt tizenegy nappal

e dolgokról elmélkedik, a magasztosig emelkedik felfogása meghatározásában, de még ekkor sem veszti el éleslátását és csodálatos józanságát. „Ha azt kérdezik tőlem, hogy imádó tisztelettel viseltetem-e Krisztus személye iránt, ezt felelem: Mindenesetre! Meghajlok előtte, mint a *legfőbb erkölcsi törvény kinyilatkoztatója előtt.* Ha azt kérdik tőlem, imádom-e a napot, ismét azt felelem: Mindenesetre! Mert ez is egyike a legnagyobb kinyilatkoztatásoknak, melyeket nekünk, a föld gyermekeinek látnunk adatott. Imádom benne a fényt és isten nemző erejét, mely által élünk, működünk és vagyunk s velünk együtt valamennyi növény és állat. Ha azt kérdik tőlem, meghajlok-e Péter vagy Pál apostol hüvelykcsontja előtt, azt mondom: Kiméljetek meg és távozzatok tőlem a ti abszordumaitokkal“.

Ezt a nyilatkozatot nem lehet félremagyarázni. Szükséges azonban még a reformációról való felfogását is ismernünk, hogy mindent összevetve, eljussunk Goethe hitét illetőleg a végső következtetéshez. Megtaláljuk ezt is, mert Goethe mintegy szükségét érezte utolsó évében, hogy minden fontos kérdésben nyilatkozzék. „Egyáltalán nem tudjuk, hogy Luthernek és a reformációnak mi mindent köszönünk. Szabadok lettünk a bornirtság bilincseitől s képesek lettünk előrehaladott kulturánk folytán, hogy a forráshoz visszatérjünk és a kereszténységet a maga tisztaságában fogjuk fel. Most újra van hozzá bátorságunk, hogy szilárdan álljunk meg isten földjén és érezzük istenadta embervoltunkat. Haladjon bár az emberi kultura mindig előre, gyarapodjanak a természettudományok terjedelemben és mélységben, gazdagodják az emberi szellem, amint akar, a kereszténység fönségét és erkölcsi kulturáját, úgy, amint az az evangéliumokban fénylik, nem fogja felülmúlni“. De e nyilatkozaton kivül egyebet is mondott Goethe, mely érezteti, hogy a protestantizmusnak is még fejlődnie kell. Ő tehát érzi azt, hogy a reformált egyházak sincsenek ott, ahol az első kereszténység volt.

Épen ez az, ami itt a leglényegesebb s ide vezethető a Goethe pogányságáról való hit. Miután e szerint öt egyik vallásfelekezetbe sem lehetett besorozni, megtették pogánynak. Épen csak arról feledkeztek meg, hogy ha ő tulajdonképen egy felekezetbe sem sorozható, még mindig a nagy keresztény felekezethez tartozik. Igen ám, de az emberek azt kérdik: „Mit hiszel Krisztusról? Kinek a fia? Azoktól, kik nem felelik rá kereken: Ő isten és isten fia,

rendesen megvonják a keresztény elnevezést".[1] Ezt az eljárást látjuk Goethenél is. Ő nem sokat kerülgette a dolgot s megmondta, hogy a szentháromságról tudni sem akar. Meg is jelölhetjük, hogy melyik hely az, ahol erre határozott nyilatkozatot tett. 1824 január 4-én mondta Goethe: „Vallási, tudományos és politikai dolgokban mindig meg volt a bátorságom, hogy úgy nyilatkozzam, amint éreztem. Hittem istenben és a természetben és a jó győzelmében a rossz felett, de ez a jámbor lelkeknek nem volt elég. Azt akarták, hogy higyjem, miszerint *három egy* és *egy három:* ennek azonban ellenszegült lelkem igazságérzete".

Ime, ez Goethe hitvallása. S ezzel egyszer s mindenkorra leszámolhatunk a Goethe pogányságáról való felfogással. Fichte mondja, hogy ha Jézus visszatérne a földre, valószinűleg tökéletesen meg volna elégedve, hogy ha a kereszténységet az emberek lelkületében találná meg és nem törődne azzal, vajjon hogyan dicsérik őt. Hihető, hogy e felfogás szerint a Goethe lelkületének keresztényi voltával is meg lett volna elégedve. De az emberek nem néztek bele az ő lelkébe s nem arra voltak kiváncsiak, hogy ott minő érzületet találnak, hanem azt kérdezték: „Istenül imádod-e Krisztust?" Ő pedig azt felelte: „Imádom az istent". Az emberek erre káték után szaladtak, s miután nem találtak akkor olyan keresztény vallást, melyben ilyen formula lett volna, kimondták, hogy pogány. Ha tovább kutattak volna, találtak volna egy kicsiny egyházat a magyaroknál, ahol Goethet elfogadták volna kereszténynek, hogy ne legyenek kénytelenek a legnagyobb németet a pogányok közé sorozni. De honnan jutott volna eszükbe egy ilyen egyház? Ki hallotta hírét Dávid Ferenc egyházának? Századok teltek el azóta, hogy alapítója vértanui halált szenvedett s hitfeleinek sohasem jutott eszébe, hogy eljuttassák hirét és tanítását a reformáció szülőhazájába, ahol Goethe élt és működött.

[1] Arnold Meyer-Zürich: „Was uns Jesus heute ist". Tübingen, 1907.

Dávid Ferenc és kora.

Irta: Dr. Borbély István.

(Folytatás.)

Az az emberpár, mely a teremtés által elfoglalta helyét a paradicsomban, kezdetben a teljes üdvességben részesült. Hanem szabad akarata kárhozatba sodorta; Ádám és Éva bűnbeestek s bünösségük miatt megfosztattak az üdvtől. Hosszú idő telt el, mígnem a késői nemzedékek fokozódó gyarlósága könyörűletességre hajlítá az isteni szellemet s elküldé az ősanyagot, hogy formálja újra az emberiséget. Ez a második teremtés. Ámde, ezt többé nem lehetett olyan módon végrehajtani, mint az elsőt, mivel már minden létezett. A második teremtés tehát csak részleges volt s nem a testre irányult, hanem a lélekre. Még pedig olyanképpen, hogy az isteni szellem választott magának egy nőt, akit „minden emberi cselekedet nélkül“, pusztán a szent lélek ereje által anyjává tett Jézusnak. Minthogy asszony szülte őt, Jézus valóságos ember volt; ámde nem emberi cselekedet által, hanem a szent lélek által fogantatott, ennélfogva ő azzal a tiszta lélekkel született, amivel a legelső ember, Ádám.[1] Nagyon érdekes megfigyelnünk azt az aprólékoskodó következetességet, amivel Jézusnak a szereplése az általános rendszerbe be van iktatva. Ha ez a Jézus rosszat cselekednék (rosz pedig mindaz, ami az isteni erővel ellenkezik), úgy bünbeesvén, elveszítené üdvösségét s a második teremtés nem sikerülne. Ezért van az, hogy Jézus minden dolgában atyja parancsolatjára, vagyis a benne és általa működő isteni erőre hívatkozik. Már most Jézus bizonyos életévében öntudatára ébred küldetésé-

[1] Dávid Ferenc mondta a gyulafehérvári második zsinaton: „In Christo duo considerantur: caro, quam assumpsit ex virgine; et deitas illa, quam a Deo habet ex conceptione Spiritus sancti“. (Heltai-féle jegyzőkönyv 0 l.)

nek, ezért magára vállalja az emberiség összes bűnét s a reárótt büntetéseket. Tehette, mert épen e célból küldte őt Isten e földre. A többi ismeretes. Jézus élt, szenvedett és meghalt. A kiszenvedéssel Jézus szerepe elvégződött, a történeti ember befejez'e munkáját, az anyag elvegyült a föld porával, melyből keletkezett, a benne működő erő pedig visszaszállott az őserőbe. Jézus után és Jézus óta újra üdvezülhet az emberiség. Ezért a nagy jótéteményért hálásak kell, hogy legyünk, még pedig előbb Istennek, azután a történeti ember Jézusnak.

Ime, ez Serveto alapgondolata. A gondolat nála ugyan kevesebb rendszerességgel olvasható, kora tudákossága az ő írásait is meghomályosította. Socinusnál s Dávid Ferencnél [1] azonban minden kétséget kizáró értelemmel megtalálhatni, noha különböző művekben és elszórtan.

S az ellentét Kálvinnal? Hát az ellentét ott van, hogy Kálvin — bár megemlékezik a praeexistentiáról, de — nem választja külön Krisztust és Jézust, ha vallja, hogy Krisztus épen olyan önmagától való és önhatalommal cselekvő valóságos Isten, mint az Atya vagy mint a Szent Lélek. Ha jól szemügyre vesszük e két hitrendszert, akkor lehetetlen meg nem látnunk, hogy ezek a valóságban nem ellentétesek, hanem egymás mellett parallel haladók anélkűl, hogy akár kiindulásuk, akár lényeges részük közös volna. Serveto rendszerének alapja Isten, Kálvin rendszerének alapja Krisztus. Azt a

[1] Legtömörebben s legérthetőbben a gyulafehéri második hitvitán foglalta össze Dávid az ő Serveto-féle tanítását: „Vocabulum creationis in sacris literis dupliciter capitur; Primum pro visibilis mundi creatione, quae tribuitur Deo Patri. Secundo pro creatione invisibilí, nova, interna, de qua David Psalm. 51, Cor mundi crea in me Deus. Conditi in Christo Jesu, id est, recreati. In dispensatione plenitudinis condidit, id est, creavit per Christum. Creatio igitur haec proprie Christo competit, quia verba Christi sunt spiritus et vita. Regnum Christi non est cibus et potus, aut res aliqua visibilis, sed gaudium et pax. Prima illa creatio, facta est in mundi initio (uti Moses testatur); haec vero in plenitudine temporis, ut Ephes. 1 et 3 habetur. Regnum enim Christi non est de hoc mundo. Aliud enim est carnale regnum et aliud spirituale; aliud legis, aliud gratiae. Qualis etiam conditor sit Christus, ostendit Paulus, cum dicit: Per eum instaurari, recapitulari et reconciliari omnia. Et Paulus his vocibus, condere, restaurare, reconciliare, recapitulare, eodem modo utitur. Totus enim iste locus est eiusdem explicationis. Vide Ephes. 1. *Haec est mea doctrina, pro qua etiam mortem oppetere paratus sum hac ipsa hora et sic prodire in conspectum Dei mei, neque peto mihi gratiam*". (Heltai-féle jegyzőkönyv I_3 l.)

sok, ádáz küzdést, hiábavaló erő pazarlást, mit a XVI. század a Serveto-féle tanok kiirtására fordított, mind mind arra vihetjük vissza, hogy a küzdők nem ismerték meg egymásnak igazi álláspontját.

Blandratáé az érdem, hogy a Serveto-féle hit*rendszert* Erdélybe átplántálta. Mielőtt ennek a tevékenységnek részleteiről szólanánk, meg kell emlékeznünk egy olyan eseményről, mely következményeiben végzetes hatású volt a rügyező unitárizmusra. Ez Békés és Báthory személyes ügye.

A Ferdinánd halálát követő hónapokban János Zsigmond nagyobb szabású foglalásokat eszközölt, mivel birodalmát gyarapítá. Az új uralkodó, Miksa, Svendi Lázárt bízta meg a visszafoglalással. Az erdélyi fejedelmet előbbi háborúi annyira megfosztották katonáitól s pénzétől, hogy Békés Gáspár jobbnak látta azt tanácsolni: gyors követ által tudassák a portával Miksa szándékát s kérjenek ellene segedelmet. Ő maga mindjárt ajánlkozott a portai követségre. János Zsigmond hajlott a szóra s 1565 januárjának végén útnak indítá Békést. Azonban ez talán még az ország határát sem hagyta el, mikor Svendi befejezte hadi készületeit s oly erővel támadott a határszélekre, hogy a fejedelem kénytelen volt előbbi megállapodása ellenére békességért folyamodni Miksához. Miután követei, Báthory István és Nizowszky Szaniszló előzőleg Svendivel tárgyaltak, március 24-én Bécsbe vitték a közösen készített szatmári béketervet. A helyzet ezáltal veszedelmesen súlyosbodott. Báthory gyanútlanul érkezett a császárvárosba, mikor lóhalálban küldött értesítést vőn kézhez: a szultán Békésnek legnagyobb segítséget igért, Báthory tehát ejtse el a magával vitt tervezetet s olyan propoziciókat terjesszen elő, melyekkel a segedelem megérkeztéig elhuzhatja az időt.

Békés jóigyekezetében az eredmény után nem kételkedhetünk; abban sem, hogy Báthory kiállja taktika dolgában vele a versenyt. A kérdés csak az volt, vajjon hisz-e Báthory a porta őszinteségében, avagy nem? S megfontolva a példákat, átgondolván a gyakori késedelmezéseket, még inkább saját adott szavának férfias komolyságát, mellyel Svendit útjában feltartóztatá: elment Miksához s Nizowszky minden ellenzése dacára előterjesztette a szatmári béketervet. Csakhogy a jószándék idő előtt zátonyra jutott. Miksának előbb volt tudomása Békés küldetésének eredményéről, mint Báthorynak s e kétszinű játéktól — mert mi egyébnek nevezhette

volna e két irányú akciót — megmérgelődvén, mielőtt védekezhetett volna, János Zsigmond követét junius 5-én letartóztatá. Így Békésnek közvetve s akarata ellen bár, de része volt a Báthory fogságra juttatásában s innen kezdődik az élesebb ellentét e nagyratörekvő férfiak között.[1] A fogoly két esztendeig időzött Bécsben s oly szigorú őrizet alatt állott, hogy a jezsuita atyákon kivűl senki látogatót nem bocsátottak hozzá. Azon paterek között, kik bosszús lelkét vigasztalni próbálták, előtte legrokonszenvesebb a magyar Szántó István volt, ki ekkor kötött vele bizalmas barátságot.[2] Mint majd látni fogjuk, Szántó barátsága Báthory sorsára későbben nem kis, az erdélyi reformációra meg épen végzetes hatással volt.

Miután „a vakmerő követ" eképen megkapta büntetését, hasonló sorsot szánt magára a fejedelemre is Miksa, ezért tudatá a szultánnal a szatmári béketerv pontjait. A szultán ingerültsége határtalan volt. Feleletre szólítá a fejedelmet.

Míg ezek történtek a politikában, a vallási villongások sem szüneteltek Erdélyben. A nagyenyedi zsinat által megalapozott kálvinista egyház immár elég erős volt arra, hogy lépcsőül szolgálhasson egy új egyházba való átmenésnél. S Blandratának nem volt ennél egyéb célja ... Szándékát a megvalósításban könnyíti a fejedelemnek irányában megnyilatkozó jóakarata.

Legelőször is Dávid Ferencet avatta terveibe. Ez a vágyaiban merész, elhatározásaiban kitartó prédikátor az enyedi zsinat óta a fejedelem udvari papja s az erdélyi kálvinista egyház superintendense volt. Személyes tulajdonai, deli termete, szónoki lelkesedése, éles dialektikája, nem különben alapos készültséggel társult rokonszenves egyénisége egyaránt föltétlen biztosítékai valának a tervezett nagyszabású akció sikerének. S folyt a küzdés. Kezdetben csak Dávid maga hirdette, hogy „egy az Isten s nem három"; rövid idő mulva már társai is akadtak a kolozsvári egyházban. Basilius István, Egri Lukács és Szegedi Lajos segédkeztek neki. A magyarság tehát elhitte azt, hogy igazságot tanítanak. Ám, a kincses város szász nemzetiségű kálvinistái, élükön Heltai Gáspárral, Titus, Mihály és György predikátorokkal tiltakoztak ez újítások ellen. Minthogy azonban mindkét fél mérsékelte hevét, összeütközésre nem került

[1] *Szádeczky* L.: K. Békés Gáspár, Bpest, 1887. 10 l., hol idézve van Gyulafi Lestár följegyzése is.

[2] *Fraknói* V.: Egy magyar jezsuita a XVI. századból. Bpest, 1887. 6—7 l.

sor. Különben is könnyen azt lehetett volna gondolni, hogy újra nemzetiségi ügy lesz a vallás dolgából. Azonban más fordulatot vett a história akkor, amikor Szikszay Fabritius Balázs, a magyar iskola igazgatótanára mondott ellent. Szikszay a kor szokása szerint Dávid Ferenc superintendensi asztalánál étkezett, tehát naponként értesült az eszmék forrongásáról Előbb csak vitatkozott, majd elmaradt a coetusból. Mikor mindez nem használt, tanítványait eltiltotta az újszellemű prédikációk hallgatásától. Dávid most már nyiltan megvádolta a rektort s a polgárságra appellált. A szülők aggódó kétkedéssel nézték a versengést, hiszen nem az ő megállapodott gondolkozásuk forgott kockán, hanem serdülő gyermekük lelkülete. A tanulók egy része állhatatos maradt tanítója mellett. Nagy volt azoknak is a száma, akik a superintendenst követték s templomba jártak. Napok, hetek multán kezdett megváltozni Kolozsvár nyugalma. Az előbb még tartózkodó társadalom észrevétlenűl hajlott Dávid felé s Szikszay Fabritius szomorúan látta pártjának apadását. Nehéz is lett volna tovább állani a küzdést, hát jobbnak látta odahagyni őrállását. Egy évi nehéz munka után eltávozott Kolozsvárról. Helyét Károlyi Péter foglalta el. Az új rektor Melius bizalmas és érdemes barátja, erős kálvinista, kinek nem közönséges tehetsége és bátorsága volt hivatva elsimítni a keletkezett zavarokat. Csakhogy ezt nehéz volt tennie. Az unitárizmus megalapozásának ez idején minden eddiginél szorosabb volt a kapcsolat a tanító és tanítvány, a pap s a hivők között. Hiszen nem elhitetés, de meggyőzés volt a cél. S mihelyt a hallgatóság azt vette észre, hogy előbbeni álláspontja nem az ő értelmének megfelelő, valamint megtanulta meglátni valamely hitrendszer hibáit: fölszabadult értelme többé nem akart tekintélyt ismerni. Dávid Ferenc megtanította hiveit hitük megértésére, tehát tulajdonképen azt a módszert ismertette meg velük, mellyel önlelkükben megtalálják hitüket. Ezt azért volt szükség tennie, hogy öntudatos meggyőződés alapján való követőket szerezzen magának. Bizonyára nem gondolta, hogy ez által kettős eredményt ér el, hiszen önértelmükre ébredt hivei nem okvetlenűl az ő meggyőződését kellett, hogy elfogadják. Valóban, mindennap új, meg új próféták támadtak, kik a tanult módon kétségeskedtek minden eddigi magyarázat helyességében (itt gyökerezik a későbbi unitárizmusnak tulnyomólag negativ jellege) s más, az eddigieknél — szerintük — sokkal igazabb hitet kezdtek hirdetni. Ez igehirdetők a különben meglevő zavargásokat annyira

elmérgesítették, hogy a városi tanácsnak kellett ellene föllépni. A tanács el is határozta, hogy „ha valaki efféle dolgot cselekedni, a szentírással ellenkező véleményeket, dogmákat hirdetni merészelne, az ilyet a papok feljelentésére a birák és szenátorok állítsák elő, küldjék fel a templomi szószékre és kényszerítsék, hogy az egész gyülekezet előtt vitatkozzék meg a papokkal. Ha tudományát a szentírásból bebizonyítja: hát jól van; de ha nem tudná bebizonyítani: egy ingre vetkőztetve megvesszőztessék és a városból kiűzessék“ (1565 dec. 11.). De ugyanakkor azt is végezték, hogy „a plébánus hivassék a gyűlésbe és komolyan intessék meg, hogy szünjenek meg az egymás ellen való prédikálástól és csak azt prédikálják, ami az Isten egyházának hasznára és gyarapodására van és nem okoz botránkozást“.

Ilyen körülmények között természetes, hogy Károlyi Péter ifjui lelkesedéssel minden alkalmat megragadott Dávid tudományának megrontására. Emlékeink csak attól az időtől kezdve maradtak, hogy mindketten vitáznak a trinitas és unitas nagy kérdésén. Dávid érvelései megfoghatatlanul kisiklanak a rektor kezéből, mire ez szégyenkezve távozott Meliushoz, segítséget kérendő. Melius első intézkedései ismeretlenek, de bizonyára nem lehettek célravezetők, mert 1566-ban — épen akkor, amikor a nagy török hadjárat kezdődött — ő is nagy akciót indít. A XVI. század szokása szerint a szóbeli vitatkozás volt a legádázabb küzdés. Az írásbeli vita a legyőzött félnek maradt végső erőpróbája. Melius is szóbeli vitát kért a fejedelemtől, hadd lássa, mit hirdetnek erdélyi papjai, kik nem régen még egy nézeten voltak vele. A fejedelem — noha Miksa leleplezései miatt a szultán haragja következtében épen ekkor volt legválságosabb pillanataiban — készséggel hivott össze Gyulafehérvárra generalis zsinatot.

E zsinat célja inkább kölcsönös tájékoztatás, mint egymás legyőzése volt. A vita lényegét a háromság képezte. Meliusék az 1562-iki debreceni confessioban azt vallották, hogy „az isteni lényben három megkülönböztetett lényeg van: Atya, Fiu, Szent Lélek“. Ez a három lényeg egymással teljesen egyenlő külön-külön véve, de aképen, hogy egyik még sem helyettesíthető a másikkal. Ennek a meghatározásnak két olyan része van, melyet Dávid Ferencék, sőt már Stancaro is, kifogásoltak. Egyik ez: ha más az állat és más a három lényeg, akkor könnyű azt gondolni, hogy itt négy istenről van szó. A gyulafehérvári zsinat tehát kimondotta: „Meg-

vetjük az Antikrisztust, mert ő az igaz és mindég áldott Háromságnak tudományát az Atyaistenről és az ő Fiáról, ami Urunk Jézus Krisztusról és mind a kettőnek lelkéről ördögi vakmerőséggel megrontotta és annak helyébe az irtózatos négység bálványát hozta be". Ezzel egyszersmind kimondották azt is, hogy az „állat", mint a háromság foglalatja, nem létezik; e helyett azt állították: „az egy igaz Isten — az Atya az ő Fiával, a Jézus Krisztussal és Szent Lélekkel". Nehogy azonban azt lehessen hinni, hogy csak formalis változtatás történt, hozzáfűzték: „Az Atyáról pedig azt mondjuk, hogy oka és kútfeje a Fiúnak és Szent léleknek, a kiben és akiből ezeknek lényök öröktől fogva van". Ezt az egész fogalomsorozatot csak Serveto dogmatikája tudja megértetni. Láttuk, hogy nála az isteni erő olyan abstract valami, amit mi nem tudunk elgondolni másképpen, csak konkrét alakban, vagyis meghatározott formájában. Ennélfogva föltesszük, hogy az alak, a forma vagy Serveto kifejezése szerint a Krisztus — ép oly öröktől fogva létezett, mint a lényeg. Hogy aztán ez a lényeg miképen változott formává, arra csak azt felelhetjük, hogy a szent lélek hozzájárulásával. Itt a szent lélek fölvételére okvetlenül szükség van, de azért mit sem tesz érthetőbbé, mivel nem ismerjük hatásának módját. Ezért nyugszunk meg a szent lélek csodatévő erejében. A másik a történeti Jézus szerepének beiktatása az egyetemes rendszerbe. Ez utóbbi később igen jelentős akadálya lesz a kálvinizmus fejlődésének. Ezuttal azonban nem került napirendre. Ennyiből kétségtelen bizonyossággal konstatálhatjuk a Serveto-féle tanoknak s ezáltal Dávid Ferencnek is hatását Melius s követői gondolkozására.

A gyulafehérvári zsinat tulajdonképen való jelentőségét Meliusnak e mondata jelöli: „Ha a dolog lényegére nézve egyetértünk, nincs reá ok, hogy a szavak miatt háborút inditsanak ellenünk". S a május 19-iki marosvásárhelyi zsinat csakugyan végleg megerősítette a megszövegezett tételeket. Egyszersmind elhatározták azt is, hogy az eddig használt kátét e tételek alapján át fogják dolgozni.

Melius azzal a szándékkal jött volt Erdélybe, hogy megismerje s ha tényleg vannak, hát megsemmisítse a Blandrata és Dávid-féle antikálvinista tanokat. A gyulafehérvári s marosvásárhelyi zsinat után azzal a nyugodt tudattal távozott Debrecenbe, hogy ha voltak is ellentétek Erdélyben, azok immár, némi kölcsönös engedmények árán, kiegyenlíttettek. S e nagy munka — ha tényleg így van! — jogos önérzettel tölthette el. Nemcsak maga, de párthivei

is bizton hihették, hogy még mindíg ő a magyar reformáció vezére.

A fejedelem is örömmel hallá a jóhírt. Legalább megbizonyosodott affelől, hogy a hit dolgában nem fenyegeti veszély a birodalmát. Úgy is elég sok a baj a politikában.

Valóban a békés egyetértés perspektivája tárult az aggodalmaskodók elé. A reménységnek e szép napjait, mint a multban annyiszor, most is váratlan esemény zavarta meg. Az utóbbi nehány év alatt Alciati, Gentile, Gribaldo, Socinus Laelius és Ochino voltak a külföldi antitrinitárius mozgalmak vezetői. E mozgalmakról Erdély állandóan értesült s így vették 1564-ben a hírt, hogy Gribaldo Svájcban, Ochino pedig Lengyelországban meghalt; Socinus Laelius haláláról már 1562-ben értesültek. Noha fájdalmasan érinté Dávidékat e hír, beletörődtek, mert tudták, hogy a végzet ellen halandó ember nem lázadhat föl. Azonban más lett hatása az ujságnak, mely azzal az érdekességgel szolgált, hogy Gentilet 1566 augusztus 5-én perbe fogták s egy hónapi vallatás után, szeptember 10-én Bernben lefejezték. S mindezt miért? Hát először azért, mert a trinitast emberi találmánynak mondta, mely nincs meg a szentírásban; másodszor, mivel azt tanította, hogy a biblia csak az atyát nevezi egy igaz Istennek; harmadszor, mivel tagadta, hogy a Fiú önmagától való örök Isten lenne. A berni tanácsnak e cselekedete nagy hatással volt a magyar reformációra. Dávid Ferencéket is, Meliusékat is arra ösztönözte, vetnék össze hitvallásukat Gentile tételeivel. Ez a hasonlítás azzal az eredménnyel végződött, hogy a Gyulafehérváron elhatározott, Marosvásárhelyen megszövegezett, majd pedig az átdolgozott heidelbergi kátéba foglalt hitvallásuk sokban egyezik Gentile állításaival. Hiszen a VIII. cikkben maguk is elismerték, hogy „a Fiú és Szentlélek istenségének forrása és oka maga az Atya“. Sőt a IX. cikkben éppen ez áll: „Azt tartjuk, hogy az apostoli hitforma elején ezt a szócskát: egy — az Atya Istennek kell tulajdonítani“; s a félreérthetés elkerülése végett hozzáfűzték: „a Fiú és Szentlélek méltóságából az Atyának fölülhaladó különös méltósága semmit le nem von“.

Ez a fölfedezés kettős következménnyel járt.

Miután mindkét rész ujólag átvizsgálta a megállapodásokat, e tanulságok alapján megfogalmazta konfesszióját. A sort Dávidék kezdették s 1567 február 17-én Tordán olyan tételeket állapítottak meg, melyek a vásárhelyi zsinaton készültektől csak alakra nézve

különböznek, lényegben azonban azzal is, meg Gentile dogmáival is egyezők. A tordai végzéseket joggal nevezhetjük a magyarországi unitárius hitvallás legelső konfessziójának.[1] Meliusék épen egy hét mulva, február 24—26-án Debrecenben gyültek össze. Rájuk több elvégezni való várakozott, mert a Gyulafehérváron föladott kálvinista trinitast kellett visszavenniök. Ezért először is azt jelentették ki, hogy Dávid Ferencék a Gyulafehérváron létrejött egyezséget „a vásárhelyi zsinatban fölzavarták", majd a részletekre térve, megtagadták előbbi álláspontjukat A II. Igaztételben „visszavetik azokat, kik eltörülvén a valóságos háromságot, az egész istenséget az egyedül való Atyába zárták be". A III. Igaztételben vallják, hogy az Atya, Fiú és Szentlélek „egy lényű, egyenlő és önmagukban önálló istenségek".

Az egyik következmény tehát a genfi kálvinizmusnak sértetlen állapotba való visszaállítása volt. Ez a restitutio Calvinianismi egyszersmind a magyar kálvinista egyháznak a Blandrata és Dávid-féle Serveto-hitüektől való különválását is jelentette. Az 1567-iki debreceni zsinaton Dávid Ferencnek társaságát „mint ragályos pestist, kerülni határoztuk; ha ugyan ezek eretneksége választott birák elé terjesztetve, még keményebben el nem ítéltetik és kimondott büntetésük végre nem hajtatik, mint Gentile Bernben most elítéltetett." — írja junius 28-án Melius Maga rögtön gondoskodott is róla, hogy alföldi kerülete külön alapon szervezkedjék, megszakítván az erdélyiekkel minden további összeköttetést.

A másik következmény a hitvitázó irodalom kifejlődése. Már eddig is láttuk, hogy a vitákat könyvekkel toldották meg, azonban e könyvek vagy a viták eredményének összefoglalásai vagy pedig a legyőzött félnek megmaradt végső kisérlet valának. Ezután ritkulnak a szóbeli viták s helyette könyvekkel hadakoznak; s nemcsupán a vezérek. A reformáció lassanként tömörítette a pennaforgató embereket s a század derekán már erős írói gárda védi hite, egyháza épségét.

Meliusnak a debreceni zsinaton jóváhagyott kánonjai nagy forrongást idéztek elő Kolozsváron. Említettük, hogy a szász kálvinisták eddig sem látták szivesen Dávid újításait, most meg egye-

[1] A teljes szöveg közölve *Lampe*: Hist. Eccles. Hungar. 147—148 l. L. hozzá u. o. 149—158 l. Magyarul a konfesszió: *Kiss* Áron: A XVI. században tartott ref. zsinatok végzései. 449—452 l.

nesen szakadás elé állították az egyházat. Heltai és Titus papok augusztus folyamán leköszöntek hivatalos állásukról. Félrevonulásuk nagy megütközést keltett, a már régóta lappangó egyenetlenség ezzel tetőfokra hágott; némelyek megmaradtak ugyan Dávid Ferenc hite igaz voltának tudatában, mások azonban kétségeskedni kezdettek,; sőt voltak olyanok is, kik fanatizmusukban halállal, gyilkossággal fenyegetőztek. Mind e körülmények hozzájárultak a város békéjének feldulásához. A tanács egyelőre nem intézkedett semmit, mert várta a helyzetnek valamilyen kialakulását, hiszen a fejetlenségnek e napjaiban azt sem lehetett tudni, vajjon mi kötelesség vár reá, mint hatóságra. Mert, noha Melius ismételten figyelmükbe ajánlta a genfi és berni tanács példáját, maguk egyelőre nem mertek volna ily radikális intézkedést foganatosítani. A zavaroknak ez idején jelent meg Dávid Eerenc tollából a *Refutatio scripti Melii.* Az egész könyv célját és alapgondolatát a fejedelemhez intézett ajánló levél adta. A világi hatóságnak — ugymond Dávid Ferenc — joga van arra, sőt egyben kötelessége is, hogy a papok adminisztrationális munkálkodását ellenőrizze, hogy vitabirákról gondoskodjék, de nem lehet joga ahhoz, hogy bármely felekezet hitét tűzzel-vassal terjessze. Krisztus követői független polgárok, kiknek szabad lelkületén csak nem ejthet csorbát a külső erőszak! A fejedelem ismeri Meliusék hitvallását, de bizonyára látta saját confessiojukat is, s nem kétli, hogy melyiknek ad igazat. Azonban bármint vélekedjék ő felsége, ők (Dávidék) kívánják, hogy a szólás, a véleménynyilvánítás szabadságát ne vonja meg egyik féltől sem, mert csak így juthat világosságra Istennek igéje. Ez általános tájékoztató után négy részben ismerteti a vásárhelyi zsinat megállapodását s kimutatja, hogy nem ők, de Meliusék azok, akik a megállapodást megszegték.

A Refutatio főleg az elégedetlenkedőknek szólott. Dávidnak azonban arra is volt gondja, hogy hív követőit se hagyja kielégítetlenűl; valamint, hogy a külföldi tudományosság se legyen az ő ügyükben tájékozatlan. Ezért nagy vállalkozáshoz kezdett. Legelsősorban is a tudományos igényeket akarta kielégíteni; evégből — s mint a szöveg mutatja — nagy előkészülettel hozzálátott a De falsa et vera unius Dei megírásához. Munkájában a hagyomány szerint Blandrata is részt vett. Mielőtt azonban nyomtatás alá adta volna, az egyes részeket vagy szószerinti fordításban, vagy átdolgozásban a magyar közönségnek is rendelkezésére bocsátotta Rövid

útmutatás, illetőleg Rövid magyarázat címen. Nem szükség részletesen szólanunk e könyvek tartalmáról; ugyanazok a tanítások vannak benne, melyekről eddig szólottunk. Egyet azonban meg kell jegyeznünk, hogy: e két magyar könyv stilusa feltünően idegenszerű, Dávid Ferenc magyaros nyelvezetét a gyors munka valósággal összerontotta; néhol csaknem az értelmetlenségig zavaros, másutt tipikusan latin. Mindazonáltal e könyvek hatása rendkívűli volt. Thuri Mátyás elküldvén azok egy példányát Wolf wittenbergi tanárhoz, csatolt levelében írja, hogy lelke szörnyű fájdalma nélkül említeni sem képes e veszedelmes emberek tanainak előhaladását. Küldöttek e könyvekből Bullinger Henriknek, Beza Tódornak s Simler Jósiásnak is, kérve, cáfolják meg azokat. Ez utóbbi igérete szerint nemsokára könyvet bocsát közre Dávid ellen.

Még jelentősebb volt a magyarságra tett hatás. János Zsigmond részben Blandrata, részben Békés és Mikola közbenjárására kedvező véleménnyel volt az új tanokról s Dávid Ferencet szivesen meghallgatta, noha maga most még nem csatlakozott követőihez. Ahhoz is hozzájárult, hogy az 1568. január 6—14-ki tordai országgyűlésen „ennek a hitnek terjesztésére engedély adassék. Evégből kimondotta, hogy az üldözések ellenében meg akarja menteni a szabad hithirdetés elvét s alapúl véve a korábbi végzéseket, elrendeli, hogy a prédikátorok az evangéliumot saját értelmük szerint szabadon hirdethessék, minden helység olyan prédikátort tarthasson, milyen neki tetszik s a szuperintendensek ezek háborgatásától eltiltatnak, senkit tanításáért papságától meg nem foszthatnak: mert a hit az Isten ajándéka!“ Ez kétségtelenül nem jelentett egyebet, mint azt, hogy a kálvinista papok unitárius tanokat is hirdethetnek, ha hiveik így akarják. Ám, ebben a formában is nagy jelentőségű: vetésnek mondhatnók a nemsokára bekövetkező terméshez viszonyítva. S aki e munkát gyakorlatilag elvégezte: Dávid Ferenc volt. Blandrata tekintélye csak arra szolgált, hogy a fejedelmi udvart tájékoztassa s állandó kedvezésre bírja; a polgárokat megnyerni Dávid teendője maradt. A multat megjelenítő képzelet színesen festheti e hitterjesztést. A pihenés óráiban a szószéken beszél a prédikátor. Megtérésre inti hallgatóit, mert elközelgett az idő, melyen ők is bémehetnek Kanaán földére. Érvelései igazságának bizonyítására idézi az Egyiptomból kivándorolt zsidók történetét, kik nem hallgatva a vezérlő szózatra, Isten büntetéséből 40 évig kényszerültek bujdosni. Aztán mikor a hallgatóság figyelme kellő-

képpen hozzátapadt a példához, váratlan fordulattal szólott: „Mi érettünk írattatott meg az elmondott história“. A megdöbbent hallgatóság még magához sem tért meglepetéséből s a szónok folytatta: „De lásd meg az üdőt is. 1526—7—8 esztendőben kezde Luther Márton Zwingliussal vetélkedni az úr vacsorája és a bálványok felől. Ha az esztendőket megszámlálod, melyekben ezek egymásra hadakoztanak, meglátod, hogy mostan telik be a negyven esztendő“. Nem hagy kétséget egy percre sem. A hitújítás nem ez évben kezdődött. Dávid Ferenc kész a felelettel. „Az örömnek esztendeje, melyben minden szolgák az ő elvesztett jószágokra térnek vala, Isten parancsolatja szerint mindenkoron az ötvenedik esztendő volt. A feltámadás után 50-ed napra bocsátá Krisztus is a szent lelket. Mostan vagyon annak ötven eszteneeje, hogy Luther Márton fel kezdé bontogatni Krisztus koporsóját . . .“ Az utókor rideg okoskodása hozzáteheti, hogy e bizonyításnak ma kevés ereje van, de a kortársak, kik a magán életben a török vésztől sanyargattattak, kiket a német fenyegetett s végűl, kik a politikában örökös bizonytalankodást, a vezetők között örök töprengést láttak, s akiknek lelkületét a reformáció támasztotta vallási villongás is megzavarta, ezek a kortársak reménykedő aggodalommal hallgatták a szent könyv jövendőlését. Mert Dávid Ferenc ez alkalommal sem tett egyebet, mint a biblia mondásait vitte át a mindennapi életbe.

Annak a Meliusnak, ki a debreceni kánonokban az ótestamentum bosszúálló Istenéhez folyamodott az új hitűek megbüntetése végett, rettentő szava volt ez eseményekhez. Haragjának első gerjedelmében (dec. 4-én) Debrecenben akarta összeroppantani az erdélyieket. Meghivóját, melyben Dávidéknak „Arius, Cerinthus és Gentile skorpiók pestises utódinak, a viperák ezen szülőinek“ „hamuvá égetésére“ tesz célzást, elküldötte erdélyi ellenfeleihez is, felszólítva őket közöttük megjelenésre. Dávid e meghívásra azt felelte, hogy zsinatjuk kitűzött helye gyanus, mert ki van téve a török s német száguldozásoknak; ehhez járul, hogy azon helység papja (Melius) vértől nem írtózó ember, ki minden hivőnek lest hány és életére tör. A debreceni zsinat Dávidék nélkűl is megtartatott, de határozatait nem ismerjük. Az unitáriusok a „Disputatio Debretzinensis, comoedia Valaszutina illustrata“ című komikotragédiával feleltek e zsinat végzéseire. „De hogy Melius győzelemmel ne dicsekedhessék — folytatja válaszát Dávid —, s ne hirdethesse, hogy ők a világosságot kerűlik, méltóztassanak a szellem

fegyverével hozzájok jönni" — Tordára, 1568 március 3-ra, „náluk, mint eddig tapasztalták, most is a legbiztosabb helyen lesznek; atyjokfiai segélye sem fog hiányozni s bár ellenkezők nézeteik, mindent békésen és a szelidség lelkével fognak elintézhetni". Csatolja egyben a vita tételeit is. Február 3-án pótlólag tudatták, hogy a fejedelemnek Székelytámad várában költ határozata szerint, „hogy ily nagy dolog annál nagyobb tisztességgel és méltósággal menjen végbe", a Tordára hirdetett zsinat Gyulafehérváron fog megtartatni.

(Folytatjuk.)

IRODALMI ÉRTESÍTŐ.

Nádai Pál, Könyv a gyermekről. Munka, játék, művészet. Ignotus előszavával. Budapest, Franklin Társulat. 1911.

A szelid lelkű Názáreti Mester ezelőtt 2000 évvel a Jeruzsálem felett elhuzódó lankás oldalokon és a tó partján összegyűjtötte híveit és tanítványait, egyszerű, igénytelen, tisztalelkű embereket s hirdette nekik:

Új parancsolatot adok néktek, hogy egymást szeressétek; amint én szerettelek titeket, úgy szeressétek ti is egymást (János 13, 34.). Szeressed a te felebarátodat, mint magadat. (Márk 12, 31.). Szeressétek ellenségeiteket; áldjátok azokat, akik titeket átkoznak; jót tegyetek azokkal, akik titeket gyűlölnek és imádkozzatok azokért, akik titeket háborgatnak és kergetnek titeket. (Máté 5,44). Így tanított Jézus, így szórta szét szelid lelke kincseit, melyekkel megváltotta a világot.

Ma is, 2000 év mulva egy fájdalmaktól mérték felett kínzott bölcs nem kevésbbé gyönyörü tájakon, Olaszország kék ege, Svájc hófedte tetői alatt, tiszta levegőjű völgyei között, nem nagy hallgatóság előtt, hanem széles körű olvasó közönségének szintén új parancsolatot hirdet. De mennyire más a Nietzsche új parancsolata! A kereszténység megállapította az erkölcsi értékek „tábláját.“ Rossznak és bűnnek mondja a szigort, kegyetlenséget, ravaszságot, haragot, vakmerőséget, harcot és hamisságot. Ellenben jónak a szeretetet, részvétet, alázatosságot, kegyességet, megbocsátást.

És most jön az új evangélium hirdetője s az értékek e tábláját rossznak találja. Életünk irányát meg kell változtatnunk, a régi értékeket fel kell forgatnunk, a régi erkölcs helyébe újat kell tennünk. Amit eddig jónak, erkölcsösnek tartottunk, azt ezután tartsuk rossznak, megvetésreméltónak. És megfordítva. „Ne kíméld felebarátodat; az ember olyan valami, amit le kell győzni.“ Miért? Hogy előállhasson egy nagyobb, erősebb, hatalmasabb, természeti erőkkel és fékezhetetlen ösztönökkel dúsan megáldott ember, az emberfeletti ember, az *Übermensch*. „Az emberfeletti ember fekszik a szívemen, nem az em-

ber, nem a felebarátom, nem a legszegényebb, nem a legszenvedőbb, nem a legjobb." Minden eszköz jó, ami e célhoz vezet, minden elvetendő, ami ettől eltérít. Inkább nagynak lenni, ha a rosszban is, mint kicsinynek. E célért feláldozni mindent. Mert az értékek mértéke az az emberfeletti ember. Ez az új értékelés igazi teremtés. Az élet lényegében nem egyéb, mint a hatalomhoz való akarat. „A gyógyíthatatlannak ne akarj orvosa lenni; ami esik, lökjed; akit nem tanítotok repülni, azt tanítsátok gyorsabban esni." Az Übermensch élete „az idegennek, gyengébbnek elsajátítása, sértése, legyőzése, elnyomása; szigor, saját formái ráerőszakolása, bekebelezés és kizsákmányolás." Ennek a kíméletlen érvényesülésnek érdekében „semmi sem igaz, minden szabad." Tagadom az erkölcsiséget, mint tagadom az alchymiát . . . és tagadom az erkölcstelenséget is, nem azt, hogy sok ember erkölcstelennek érzi magát, hanem azt, hogy volna tényleg oka annak érezni magát". Valóban adva csak szenvedélyeink és vágyaink világa van s ezért csak az a morál egészséges, amely nem fordul az élet ösztönei ellen.

A kereszténység beleélte magát abba a vigasztaló illuzióba, hogy a gyöngeség erő. Ez a felfogás a hitvány, a közönséges, az alsórendű, a gyenge, a leigázott, a rabszolga, a csorda morálja. Helyébe kell tenni az úri morált: jó a szigor, a kegyetlenség, erőszakosság, kizsákmányolás; jó mindaz, ami erőt, hatalmat jelent, félelmet ébreszt. „Legyetek kemények, mint a gyémánt és a szobrász vésője." Hiszen a szenvedni tudás a legkevesebb. Ebben gyenge asszonyok és rabszolgák is sokra vihetik. „De nem veszni el belső bánattól és fájdalomtól, ha nagy fájdalmat okoztunk s a fájdalom kiáltását halljuk, ez nagy, ehhez nagyság kell," [1]

De nem folytatom tovább. Csak ráakartam mutatni arra a tisztátalan forrásra, melyből Nádai könyvének nagynevű előszó-írója a maga erkölcstana elveit veszi. *Ignotus* valóban „hűvös és durva" s ezzel a szép, okos és értelmes könyvvel „ellenmondó elgondolásokkal" vezeti be olvasóját a maga erkölcsi gondolatvilágába. „Ha a nevelő becsületes akarna lenni növendéke iránt, azt kellene mondania neki: Ne légy szamár. Egyszer élsz csak, ne tekinteteskedd el az életedet. Ne törődj mással, mint magaddal, mert ha magad nem törődöl magaddal, más ugyan nem törődik. Tedd meg te, amit felebarátod ma-

[1] L. a fennebbiekre nézve dr. Gál K. Nietzsche Frigyes. Ker. Magvető 1900. 11–27. 89–102, 155–168 U.

gának kíván. Hajolj meg te a hatalmasok előtt s nyargald le a gyengéket; hizelegj az aljasoknak, mert ezek árthatnak s komiszkodj a nemeslelkűekkel, mert ezek nem állanak bosszút. Vedd el a gyengétől, amije van, mert az erős nem adja oda. Adj a gazdagnak, mert az fizet s ne adj a szegénynek, mert annak nincs miből fizetnie. A mások becsületessége a legjobb üzlet s a pénz nem boldogít, ha nem az enyém . . . És így tovább — tulajdonképp az volna a tökéletesen becsületes nevelő, aki növendékét tökéletes gazemberré nevelné. De mivel a nevelő nem így tesz, s mikor inkább abba veti becsvágyát, hogy növendékét tökéletesen becsületes emberré nevelje; nem tudom, hogy rossz óráiban nem érez-e valami elborulás-félét; nem érez-e lelkifurdalást, hogy megrövidítette boldogulásában, mert a boldogulás módjainak megvetésére nevelte azt, akinek boldogulása az ő nevelő gondjaira volt bízva?" (XIII—XIV. ll.)

És ez az antiszociális Übermenschkedés, amely lehetetlenné tesz minden közösségi életet, amely nem ismer szeretetet, önzetlenséget, gyöngédséget, egy olyan könyvnek az előszavában foglal helyet, melynek írója nyiltan vallja, hogy a Herbart-féle egyéni-családi és a Natorp, Bergemanntól képviselt szociális nevelés két iránya közűl „érzéséhez" az utóbbi áll közelebb (II. 193.) És olyan író könyvét éktelenítik el ez ethikai utasítások, akinek szociális ethikai alapelve: „ne akarjál olyant, ami az emberiség társadalmi együttélésének nem használ" (II. 104.) És akinek vallása: „egy racionális és mégis áhitatos hit: az altruizmus. A melyben mindenkire egyforma tekintet essék: emberre és emberre, felnőttre és gyermekre, elevenre és még meg sem születtetve." (II. 223.)

Valóban, mint kirivó folt éktelenkedik ez a satnya cinizmus ezen a könyvön, melynek szerzőjétől szerencsétlen gondolat volt ezt a diszszonáns akkordot előjáték gyanánt beengedni szép könyve harmoniájába. Nem köszöni meg Ignotusnak ezeket a „hüvös elgondolásokat" sem a szerző, sem azok a nevelők, akik ilyen áron még a „becsületes" jelzőről is kivétel nélkül lemondanak.

Nietzsche Übermenschében, egy zseniális elme e torzalkotásában, van legalább valami nagy, valami félelmetes, imponáló, valami ördögi. Ignotus halvány másolatában nincs semmi vonás a nagyból, az imponálóból: a csalás, a lopás, a hatalmasok előtt való meghunyászkodás, a legönzőbb, a legmateriálisabb és a legutálatosabb utilitárizmus az, amit hirdet, amire nevelni akar. Nem is egyéb az már, mint pőrére vetkőztetve az emberben az állat. Cinizmus az, nem ethika.

Engedelmet kérünk, hogy ezzel az előszóval olyan hosszasan foglalkoztunk. Irója nagy neve, megvesztegető tollforgatása alkalmas arra, hogy a kellően meg nem állapodott olvasó hiszékenységébe behizelegje magát s mérgezzen és fertőzzön ott a lelkek mélyén, ahol tulajdonképen épitenie, világositania, tisztitania kellene. S a mi szerencsétlen viszonyaink közepette, hogy nálunk kevesen olvasnak könyvet, még szerencse az, hogy e könyv főkép csak tanitók és nevelők kezébe kerül, kik olyan ethikai alapon állanak, amely nem engedi meg, hogy ez undoritó cinizmus termő talajra találjon lelkükben.

Egyébként pedig minden módon méltó és érdemes arra, hogy a legszélesebb körökben olvassák, kiknek a nevelés, a gyermek sorsa szivükön fekszik. A szerző a legmodernebb pedagógiai gondolatok és elméletek levegőjében él. Ezeket jól ismeri; a pedagógiai reform-törekvések eddigi biztositott eredményeit és megállapitott igazságait közli, mindig kellemes, színes, eleven tollal, sziporkázó ötletes elmével. Nincs valami nagyon elragadtatva a múlt pedagógiai elméleteivel, amelyekre nem is igen vet ügyet. De annál lelkesebb odaadással él minden reform-gondolatért, amely az oceánon túlról a tenger habjaival hömpölyög felénk. Onnan várja egy nagy és erős, egy szép és boldog társas élet megalapozását, egy olyan életét, amelyben az értelem nevelése mellett megillető jogához jut a játék, a tánc, a zene, a rajz, szóval a test is és a szép is. Olyan valami lebeg előtte ideálként, mint az ókori *kalokagathia;* valami szép, összehangzó, hedonikus életfolytatás, amely a szépet, a gyönyörűséget nem az élvezet kedveért keresi, hanem azért, hogy széppé, kellemessé, kedvessé, élvezetessé, derültté, vidámmá, egészségessé tegye az életet.

S ha keresem ennek a könyvnek vezető gondolatait, vagy szinét, irányát megadó sajátosságát, három eszmében kapom meg azt. Egyik: nevelés a munka által; másik nevelés a szociális életre, harmadik a kisérleti pedagógia jövőjébe vetett hit. Egyik sem új gondolat. A legújabb pedagógiai áramlatok között megtaláljuk mindegyiket. A kisérleti pedagógia hívei, kiknek száma másfél évtized óta mindinkább nő, már mind erősebb szóval követelik, hogy a léleknek szenvedő és befogadó képességei mellett jobban kell mívelni azt a területet, amelyet a lélektan reactionak, a pedagógia alakitásnak, formálásnak, szerkesztésnek nevez. Mert a lélek élete eredetileg nem a befogadásban, hanem az alakitásban nyilvánul. *Lay* ezt a functiót *Darstellung*nak mondja. A Herbart-féle pedagógia — mondja Nádai egy kis gúnynyal és igazságtalanúl — még mindig „a szemléltetés“-nél tart s

nagyra van vele. Nem veszi észre, hogy a szemléltetés — amely pedig még ma sem érvényesül az egész vonalon — ma már meghaladott álláspont (I. 109. 191.) A mai pedagógia szerint az az igazi ismeretszerzés, amelyhez a tárgyaknak, a dolgoknak megmunkálása árán jut a tanuló. A munkára és munkával való nevelés diadalát az 1904 évi st.-louisi világkiállítástól számítja a szerző -- gondolatunk szerint nem jogosan. Nem jogosan azért, mert ez a gondolat testet öltött már azelőtt az abbotsholmei iskolában, amelyet Franciaországban az école des Roches, Németországban az u. n Landerziehungsheimok egymásután követtek. Másfelől azonban e gondolat diadaláról beszélni még korai volna, mert ezek ma még csak szorványos kisérleteknek tekinthetők, melyeknek minden észszerüsége mellett is általános elterjedésüket megakadályozza drágaságuk, amint Nádai is észreveszi (II. 218.) s amint e sorok írója már két évvel ezelőtt e folyóirat hasábjain megmondotta. Ha azt kérdeznék a szerzőtől, hogy pedagógiai meggyőződésének megfelelően hol szeretné leginkább neveltetni gyermekeit, azt felelné: ezekben a Landerziehungsheimokban. Mert ezeké a jövő. Mert a jövő iskolája nem tantermekből fog állani, amilyenek a mai tipikus iskolai termek, hanem műhelyekből, melyekben gyalupadok, esztergályos asztalok állanak; kalapács, fürész, fúró s más különféle szerszámok zajától, csattogásától hangos az élet. [1] A fiuk nem ődöngenek őszi legyekként kedvetlenűl, sáppadtan, vértelenül, szárnyaszegetten a termekben, folyosókon. Hanem furnak, faragnak, festenek, könyvet kötnek, vasat esztergályoznak; a leányok pedig sütnek, főznek, varrnak, kézi munkát végeznek. Nem új tehát ez a gondolat, hiszen már Herbart mondja, hogy a kéznek megvan a maga tiszteletbeli helye az iskolában. S talán az sem igaz, hogy ez a Nádaitól heuristikusnak nevezett áramlat az oceánon túlról hömpölyög felénk a nagy, az erős, a hatalmas Északamerikai Egyesült Államokból s hogy *Dewey* volna az atyja, a vezére és apostola. De megértő lélekkel és felbuzgó szeretettel fogadja s a nevelői gondolat jövő sorsát ebben látja biztosítva.

Sajátosan színezi az ő derűlt, vídám, jókedvű és egészséges nevelési világnézetét a *szociális* gondolat. Ez sem új eszme. A németeknél Natorp, utána Bergemann keltek védelmére a szociális gondo-

[1] Nagy lelkesedéssel üdvözli a szerző a munkácsi iskolai műhelyet, mint egyedülit az országban s nem tudja, hogy pl. minálunk is van már két év óta.

latnak a nevelés elméletében és gyakorlatában. Nádait is ehhez az irányhoz vonzza „érzése“. De itt egy érthetetlen ellenmondására kell rámutatnunk. A jövő zenéje száll felénk az ő (Natorp, Bergemann) munkáikból. „A szabatosan, merészen, erőteljesen megrajzolt jövőé, melyben az iskola is az egyenlőség nagy eszméjét fogja szolgálni, melyben a mai családi nevelés sok mindenféle szentimentálizmusa el fog törlődni, de eltűnik sok mindenféle nyomorúság is. Amelyben embernek és embernek egyforma joga lesz tudásra, kulturára és felszabadulásra.“ (II. 194.)

Ha az egyenlőséget ezzel az utolsó gondolattal magyarázza, akkor osztozkodunk felfogásában; más értelmezéssel az egyenlőség nagy eszméje mindig a jövő zenéje marad s maradjon is annak. De nem ez az, amit tisztázni szeretnénk. Hanem az, hogy mit ért a szerző a családi nevelés szentimentálizmusán, amely el fog törlődni? Csak nem a léleknek ezt az érzelmi életét, amely legszebben a családi élet melegében fejlődik ki? S ha nem ezt, akkor mit? Csak nem gondolja, hogy a családi nevelés ellentétben áll a szociálissal s hogy ennek érdekében amattól szabadulnunk, menekülnünk kellene? Ilyen valami érezhető ki a sorokból. Pedig másutt, más vonatkozásban egészen helyesen ő is érzi a családi kör pótolhatatlan nevelői értékét: „Az emberi érzések és az emberi kedélyvilág kibontakozásához valóban szükséges a családi közösség érlelő melege.“ (II. 196.) S másutt megint, amivel könyve harmonikus akkordban kicsendül: semmi sem nevel bennünket több keménységre és több szeretetre, mint egy napfényes ház, amely családi érzéseink menedékhelye.“ (II. 235.) Igenis, a család a közösségi élet első, csiraszerű alakulata, amelyet semmiféle nevelésnél mellőzni nem lehet; de nem is volna észszerű megfosztanunk magunkat olyan értékes sajátosságoktól, amelyeknek a család és kizárólag csak a család a termő melegágya.

Nem adnánk hű képet erről a kedves olvasmányról, ha nem szólnánk arról, hogy milyen kedvvel értékeli Nádai a kisérleti pedagógia eddigi törekvéseit és eredményeit, mennyire megbecsüli Lay és Meumann kutatásait s mily nagy reményeket fűz ez irány jövőbeli nagy jelentőségéhez. A játékszobán és a gyermekmesén kezdi, melyről a kisérleti pedagógia kideritette, hogy nem olvasva, hanem élőszóval előadva épit. A mese fantasztikus és emberfeletti eleme ma már idejét multa. Legyen a mese is a való élet tükre; valószerü és költői. Grimm meséi mintaszerűek. Ma már a mesék hősei ne sárkányokkal csatázzanak, hanem az élettel, a mindennapi kenyérért s ne csatazaj

hangozzék bennük, hanem száguldó gépek zakatolása. A jövő hangja ez. A gyermek ne nevelődjék egy hazug mesevilág levegőjében s ne abban a hitben, hogy e világon minden jóság elveszi jutalmát, minden gonoszság büntetését. Amily „unalmas és nevetséges" az erkölcsi tendencia kikandikálása, épen olyan bántó a lármás hazafiaskodás és a hőskultusz tultengése is.

Pedagógiailag nem helyes — amint kisérletek kimutatták — városi gyermekek részére készülő olvasó könyvek anyagát a falusi életből venni. A pányvavető csikós, a juhász, a zsiványpoezis hősei, a kalácssütés, tollfosztás, s több ilyen falusi idill értéktelen a városi gyermek előtt. Ellenben a villamos kalauz, a levélhordó, a foot-ball-pálya, terek, automobilok, ezek érdeklik a városi gyermeket. Pedagógiai alapelv a meglevőhöz kapcsolni az új képzeteket. A falusi élet jeleneteivel telt olvasó-könyv a városi gyermeknél ezek ellen vét.

Amit a kertről, a kerti kulturáról, a természet szépségéről mond, az szép, okos és szellemes. A többi között pl. hogy a kert fogja megfiatalítani az elöregedett és ideges városi kulturákat s ez adja a szociális nevelés számára a legalkalmasabb terrénumot. Ez a kertváros, amilyen külföldön már sok van, sőt nálunk is Debrecenben. S kezdik szeretni a kertet és virágokat a fővárosiak is, „ez az örökké fészkeket cserélő túzok." (I. 154.) Egy okos nevelési rendszernek kiegészítő része lesz az állatok szeretete is, mert a mai anthropocentrikus felfogás már elavult.

A kisérletek kimutatták, hogy balgaság az a régi felfogás, hogy a gyermeknek csapongó, élénk fantáziája van. Kimutatták, hogy a felfogás, emlékezés és tanulás egyénenként különböző s a gyerekek három tipusba oszthatok. Egyik a szemével tanul, másik a fülével, a harmadiknál már mozgás is szükséges a tanuláshoz, ez ajkaival mormol, sétál vagy ír. Aztán e tipusok sokféleképp keverednek. Íme egyik kulcsa az egyéniség felismerésének. *Binet* egy tárgyat vagy képet mutat fel, leíratja impresszióikat s ebből négy tipust állapít meg. Az egyik pusztán leírja, amit látott (leíró tipus), a másik egységből indul ki (megfigyelő), a harmadik alanyi érzéseiről számol be, a negyedik elmélkedik, tudását fitogtatja.

Kisérlet által állapították meg a tanulásnak azt a gazdaságosabb módját is, hogy a leckéből, versből egyszerre nagyobb részeket kell elolvasni s nem szabad kis részletekre felaprózni, mert a gondolatok logikai összefüggése így megszakad s a tanulást hátráltatja. Egy másik eredménye a kisérletnek, hogy hosszabb és nehezebb testi meg-

erőltetés nem üdít, hanem még fokozza a fáradtság érzetét. Nem jó tehát tornaórákat a többi tárgyak közé szúrni. A napjainkban annyit vitatott koedukációt, fiuk és leányok együttes nevelését is az a kisérleti eredmény fogja napirendről levenni, hogy fiuk és leányok testi és szellemi fejlődése különböző tempóban történik s azért testi és lelki diszpoziciók bizonyos években nagy és áthidalhatatlan különbségeket mutatnak s ezért az elv a fejlődés veszedelme nélkül nem valósitható meg minden életkorban. Minden tanulás alapja az érdeklődés és figyelem. Azt is kisérlet mutatja, hogy könnyebb és jobb ezt a két tényezőt ébren tartani, ha a növényt nem megnézzük, hanem szétfejtjük; ha a vadgalambot nem kitömve mutatjuk be, hanem felkeressük az erdőben, ha a hangyát nem leírjuk, hanem megfigyeljük a hangyabolyban, a fa odvában. Így a figyelem helyébe a megfigyelés, a szemlélet helyébe a munka lép. És így tovább, még van elég ilyen megállapítása.

A kisérleti pedagógia eredménye — hiszen az egész tudomány még csak 15 éves — még nem sok, mondja Nádai, „de már eddig is több bizonysággal gazdagította a pedagógiát mint évszázados spekulációk.“ (I. 268.) Itt a szerző igazságtalan a mult nagy pedagógusaival szemben, akiknek érdemeit nem szükség épen kicsinyíteni, hogy a jelen törekvéseit ezzel emeljük ki. S elfogult Herbart korszakos érdemeivel és jelentőségével szemben, akiről bárhogy nyilatkozzék is a jelen, mégis meg kell állapítanunk, hogy közel egy évszázadon keresztül majdnem egyedül uralkodott a pedagógiában. Elfogult, midőn szembeállitja a jelen mozgalmait a Herbarti felfogással. Mennyivel több megértés, ész és szív, mennyivel több társadalmi expansiv erő van e mozgalmakban, „mint azokban az elszigetelt szomoru kis törekvésekben, amelyekben Németország még mindig a családi nevelés terén pocsékolja lokális erőit. A Herbarti felfogás mint egy nagy lenyügöző erő szomoru kis csiri-biri témák körül handabandáz, mikor világszerte nagy és mesés ívű átalakulások vetik előre fényüket.“ (II. 220.)

Még a művészi nevelés jelszava alatt folyó mozgalmat kell megemlítenünk, amelynek lényegét a rajztanitás terén *Liberty Tadd* foglalta rendszerbe. Abban áll, hogy nem geometriai formák, hanem mindjárt tárgyak rajzoltatásával kezdi. Pedagógiai jelentősége ez iránynak az, hogy csak arról van igazán fogalmunk, amit aprólékosan megnéztünk s csak azt nézzük meg mindenre kiterjedő figyelemmel, amit le akarunk rajzolni.

Ezt az irányt is kezdi már kiszorítani hazájában a *design*, az

olyan rajz, melynek valami gyakorlati haszna, rendeltetése van: a díszítés, a dekoráció. És már jő az az idő, midőn a lakásokat nem reprodukciókkal vagy gyönge olajfestményekkel tömik meg, nem a múzeumokat s képtárakat fogják bújni, „ha szépségben akarnak fürdeni“, hanem a bútorokon, faldíszeken, ruhán, kézimunkában, a mindennapi élet használati tárgyain fogják élvezni az ízlés nemességét, a formák eleganciáját, a színek gyöngédségét. Ez irány jelszava: Beauty in use. (II. 26.)

A magyar pedagógiai irodalomnak értékes terméke e könyv, amely tárgyalásának könnyed, ötletes és szellemes módjával, stilusának színességével, modern gondolatkörben való mozgásával méltó és alkalmas arra, hogy nagyobbkörű olvasóközönség figyelmét felkeltse és elméjét foglalkoztassa. *Dr. Gál Kelemen.*

Hammurabi törvénykönyve Most lesz tiz éve, a tudományos világot azzal a hírrel lepték meg, hogy a babyloni Susa városban a francia ásatások nagyszerű eredménnyel végződtek: fölfedezték a legrégibb törvénykönyvet. Azóta a külföldön már rendkívül sokan foglalkoztak e törvénykönyvvel. Kiadták fordításban, eredetiben és facsimilében, kisérték magyarázatokkal, tanulmányokkal, elméletekkel és minden olyan észrevétellel, ami a tudományos felfogást kielégíti.

Ámbár tudva volt, hogy a Kr. e. két és fél ezer esztendővel készült törvényeik voltak az asszyroknak és babyloniaknak, mégis forradalmi hatása volt a teljes törvény fölfedezésének, mert az eddig irányadó római és zsidó törvények ősiségét és eredetiségét kétségessé tette ugyan, de ujabb anyagot, eddig nem sejtett tájékozást nyújtott e nagyszerü törvénykodex. Hazánkban is figyelembe vették. Az 1901. decemberében megtalált gyűjteményt már 1903-ban ismerteti Jausz Vilmos a Prot. Irod. Társaság ujvidéki gyűlésén.

Az Erdélyi Muzeum-Egyesület jog és társadalomtudományi szakosztálya az 1909 10 évi felolvasások rendjén jogi nézőpontból foglalkozik vele s dr. Kmoskó Mihály budapesti egyetemi tanár fordításában egész terjedelmében kiadta a szakosztály elnöke dr. Farkas Lajos lelkes buzdítására. Az a tekintélyes kötet, amely e törvényt tartalmazza, értékes felolvasásokat is közöl, melyekből kiemeljük a dr. Kmoskó Mihályét: Hammurabi és Kora, dr. Meltzl Balambérét: Hammurabi törvénykönyve jogi szempontból, dr. Bochkor Mihályét: Papyrusok és jogtörténelem. Tudományos alapon, gondos tanulmánynyal írt értekezések.

Mi az E. M. E. jogi szakosztályának hálánkat nyilvánítjuk, hogy a Hammurabi törvényét a magyar közönség közkincsévé tette. Az

értékes kötetre felhívjuk a figyelmet és a törvénykönyvet folyóiratunk keretének megfelelően röviden ismertetjük.

Először is tájékozzuk magunkat. Ki volt Hammurabi? Egyik hatalmas babyloni dynasztia alapítója, aki a családja és országa dicsőséségét bölcs kormányzásával és nagyszerű intézkedéseivel a késői jövendő előtt is bámulttá tudta tenni. A dynasztia Kr. e. körülbelől 2400-ban alapíttatott. A British-Múzeumban őriznek egy cylindert, melyen rá vonatkozólag ez van írva: Én vagyok Hammurabi a hatalmas király, Babylon királya, az ország alapítója, az a király, akinek cselekedetei megnyerték a Samas és Marduk szivét. Én emeltem Sippar falának tetejét földdel oly magasra, mint egy nagy hegy. Én vettem körül vízzel. A Sippar csatornáját Sipparig én ástam ki s én emeltem védőfalat melléje. Én vagyok Hammurabi, az ország alapítója, kinek cselekedetei kedvesek Samasnak és Babylon között én szereztem békés, állandó együttlétet. Én vagyok Hammurabi a Samas kedveltje engem szeret Marduk. A mit régi idő óta egy király sem emelt királyának, én megépítettem, én azt dicsőségesen megvalósítottam uramnak Samasnak.« [1]

A Hammurabi-dynasztia megalapítása körülményeit s első öt királyát ma még nem ismerjük. Minthogy évszámot nem használtak, csak megközelítő bizonyossággal mondható, hogy Hammurabi Kr. e. 2250 körül lépett trónra, s Babylon várost tette központjává.

Nem volt könnyű föladata, mert a szünetlenül vándorló kis beduin csapatok és nagyobb néptörzsek hol kivülről, hol meg belülről zaklatták a folyók vidéke királyát. Az elamitákat csak uralkodása 30. évében tudta legyőzni. [2]

Birodalma kiterjedését nem lehet szabatosan meghatározni. Ő is, mint a keleti uralkodók mindannyija egy város körül összpontosította birodalmát, s a hatalma erejéhez képest a többi központot meghódoltatta. Babylon előtt Larsa város, azelőtt Ur, Nippur, Eridu, Erech kezében váltakozott a hatalom.

Mindamellett, hogy Hammurabi a mai korban oly nagy tiszteletnek örvend, nem kell azt hinni, hogy ő lett volna a Kr. e. 3-ik ezer év leghatalmasabb uralkodója. Jogosult az a föltevés, hogy a Nagy-folyók Birodalma hanyatlóban volt az ő korában. Ez is hozzajárult ahhoz, hogy törvények védelme alá helyezze s így biztosítsa fönnállását. Babylon föltűnően hosszu ideig a szerencse kedveltje volt, mert 2400-tól 529-ig fönnmaradt. Ekkor a persák kezébe került, s új korszaka kezdődött.

[1] Idézi Hastings Dictionary of the Bible V. K.
[2] Ism. mű 25. l.

A keleti birodalmakat theokratikus abszolutizmus szerint kormányozták. A vezető városoknak nemcsak főistenök, hanem panthenjok volt. A főváros főistene, az uralkodó nemzet főistenévé lett, de a többi városok is híven őrizték a maguk istenét, isteneik templomát, szentélyeit, oltárait.

A Hammurabi dynastia főistene Marduk volt, de mellette és körülötte megvolt helyök a többi isteneknek is. Anu Istent magasztosnak mondja a Hammurabi-törvény bevezetése. Illil Isten az ég és föld ura, Hammurabi a pásztor, meghivottja Illil Istennek. De ezek az istenek az ország végzetének, Marduk istennek adák át a népek összeségének uralmát. Marduk Hammurabit tette nagygyá, dicsővé. A törvényvénykönyv bevezetése áradozó dicsőitéssel zeng el minden szépet és nagyot róla: aki csőstől ontója a jólétnek és bővelkedésnek, tökéletesítője minden néven nevezhető dolognak.

A zárszó is áradozó dicsőitésekben ömleng Hammurabiról, aki tehetséges, tökéletes király. Az ótestamentum prófétája a Jahveh szájába adja a szót: Én vagyok a te istened. Én angyalt bocsátok el teelőtted (Ez. 20_2 23_{20}). A papi törvényben is Jahveh szól: Én vagyok Jahveh, a ti Istenetek Az én végzéseim szerint cselekedjetek, az én rendtartásaimat tartsátok meg. (Lev. $18_{2.4}$.) A Hammurabi-törvény szerkesztője királyának hizeleg és nem istenének Marduknak, bizonnyal azért, mert maga a király így kívánta: Hammurabi a tökéletes király vagyok én; király, aki a királyok között hatalmas vagyok én. Az én nagyszerű szavaimnak, intézkedéseimnek nincsen párja.

Megérdemelte a dicsőitést, mert valóban nagy volt. Hasonló körülmények között a héber hisztorikus sem sajnálja a dicsérő szót a királytól: Josiás az uj törvény kihirdetője »kedves dolgot cselekedett a Jahveh szemei előtt. Nem is volt hozzá hasonló király őelőtte, aki ugy megtért volna Jahvéhez (2 Kir. 22.).

Hammurabi a törvényt uralkodása vége felé adatta ki, vésette kőbe a 22—31 évek valamelyikében. Kmoskó, a törvény magyar fordítója azt hiszi, hogy két példányban volt elkészítve. A régebbi elveszett, az ujabbat találták meg Susában.

A törvény keletkezése emlékeztet a Josiás király törvénykönyvére. Ez a jeles jeruzsálemi király is törvénnyel akarta megmenteni országát a pusztulástól. (Deut. 12-26, 5—11 részek.)

Ezek után ismerkedjünk meg a törvénnyel.

Diorit kőoszlopra van vésve. Az oszlop 2.25 méter magas, felső része 1.65 m., alsó 1.90 m. kerületű, tompa csúcsban végződik. De

Morgan és P. Scheil francia tudósok vezetése alatt fedezték föl Susa romjai alatt. A francia kormány fedezte a expedicio költségeit s a remek emlékkövet Párisban őrizik.

A kő felső csúcsán relief-metszet ábrázolja Samas napistent, amint átadja Hammurabinak a törvényt. A király állva fogadja. Ez alatt van a törvény párhuzamos félkörű oszlopokra osztott szövege. Az egyes oszlopok függőleges vonalakkal sorokra vannak osztva s felűlről lefelé haladó irásjelekkel tele vannak írva. Eredetileg 23 félkör volt, de az alsó hetet az elamita hódító levakartatta.

Az oszlop Sippar-ban volt felállítva, s onnan vitték Susaba. A törvényből több másolatot készítettek, melyekből töredékek láthatók Párisban, Londonban és Berlinben.

A törvény szövege 282 cikkből áll, melyekhez bevezetés és zárszó van illesztve s a törvények tárgyak szerint 48 szakaszra vannak osztva. Dr. Lehmann berlini tanár nyolc főcsoportra vonja össze. Szerinte 1—25 kihágásokat és büntetéseket, 26—41 a hűbéreseket, 42—65 a földmivelést tárgyazza, a 66—99 ki van törölve, 100—119 és 120—126 a kereskedelem körébe eső intézkedéseket, 127—192 a családi és örökösödési szabályokat, függelék a 193—195, hetedik csoport 196—227 a lex talionis (szemet szemért) s végűl 228—282 ügyleteket, fizetés rendezést tartalmaz.

A magyar kiadás, igen helyesen, felosztja szakaszokra (48) és ellátja tárgyak szerint, fő és alcímekkel. Az áttekintés és összehasonlítás nagyon könnyűvé van téve. Jogi szempontból dr. Meltzl Balambér tanulmánya jó segitségűl szolgál.

Mi csak egy pár főbb dologra kívánunk rámutatni. Első az, hogy az életnek nagyon kicsiny értéke volt a törvényhozó előtt, mert a halálbüntetés annyira napirenden van, mint ma az elzárás. Példa okáért egy pár adat: Aki gyilkossággal vádol, de be nem bizonyítja »ölessék meg.« A főbenjáró bűnben tanúskodó, ha nem tud bizonyítni, megölendő. Aki tanúk nélkül vásáról lopott holmit, mint tolvaj »ölessék meg.« Aki gyermeket lop, rabszolgát elvisz, elrejt, »ölessék meg.« A házba betörő, rabló, égés alkalmával lopó a helyszínen ölessék meg. Ha a korcsmárosnő a gonosztevőket elrejti, ha a papnő korcsmát nyit, »ölessék meg«. A vérfertőzés is halálbüntetést von maga után.

Ha a dajka kezében a gyermek meghal, vagy más gyermeket dajkál: mellét vágják le.

Ha a gyermek apját megüti, kezét vágják le (195. §.) Ha valaki másnak a szemét kioltja, szemét oltsák ki. (196. §.)

Lényeges külömbséget tesz a szabad, a rabszolga és felszabadult büntetése között.

Csak illusztrálás okáért soroltuk föl ezeket az adatokat. A kor szelleme, fölfogása, jelleme és erkölcse nyilvánul meg bennök.

Az 1500—1800 évvel később készült első héber törvénykönyv büntetése semmivel sem szelidebb: Ha valaki úgy ver meg valakit, hogy meghal, halállal lakoljon. Aki megveri atyját vagy anyját, és aki szidalmazza atyját vagy anyját, halállal lakoljon.

Szemet szemért, kezet kezért, lábat lábért. Égetést égetésért, sebet sebért. (Ex. 21—22.) Ugyanezt a büntetést alkalmazza 200, sőt 400 év mulva is a héber törvény, (Den. 19_{21}. Lev. 24_{20}.) Kiváló figyelmet érdemel, hogy az utolsó idézetben, tehát a legkésőbbi törvényben a törés is föl van sorolva, mint halállal büntetendő cselekmény, éppen mint H. törvényében (197. §.): ha valaki másnak csontját töri el, csontját törjék el.

E helyen jegyezzük meg, hogy az u. n. Mózesi törvények polgári büntető intézkedései, mint a felsorolt példák bizonyítják, teljes összhangzásban vannak a H. törvényével. Lehet ezt a szükség szüleményének magyarázni, de sokkal valószínübb, hogy a H. törvény közvetlen befolyással volt Izraelre, éppen úgy, mint Babylonia vallása is.

A két törvény között a formai eltérés föltűnően nagy, mert az Izrael törvényeit mindig a Jahveh-egyisten hívei kodifikálták, tehát a vallás uralkodott minden fölött. A theokratia az Isten nevében, az Istenért rendezett be mindent. De a fokozatos haladás szembeötlő. Először a természeti élet követelményeit elégítik ki s csak azután a lelkiét. Először a földi élet, azután a mennyei. Minél gyengébb lábon áll az Istenben való hit, annél több tere van a polgári és természeti élet jogainak.[1]

A Hammurabi törvényei egy hatalmas király erős szervezetű államához viszonyulnak. Az igazságszolgáltatás az apró részletekre is kiterjed. A magánvagyon és a személyek biztonsága kiváló figyelemben részesül. A birtokviszony a földmívelés nagyarányú előhaladására mutat.

Érdekes, hogy a nőnek is van vagyonképessége. A mit férjével egybekelése után szereznek, kettéosztják (176. §.); ha özvegyen marad, férje vagyonából oly részt kap, mint egy figyermek. (172.) De a nő mégis alárendeltje a férfinak, mert ez több nőt is vehet. A férfi elbocsáthatja nejét, de gyermekei eltartásáról a férjnek gondoskodnia kell, s ha a nő felnevelte, a fiukkal egyenlő részt kap. A férj a nőt pénzen vásárolhatja, s ha elbocsátja a vételárt kifizeti s a hozományt visszaadja.

[1] (V. ö. „Az idegen istenek" K. M. 1911. 1. sz.)

A házassággal kapcsolatban számos oly intézkedést tartalmaz, amelyek jogtörténelmi, humanus és erkölcsi nézőpontból is méltók a megfigyelésre.

A törvény hódol a keleti szokásoknak egyebek mellett abban is, hogy a papnőket nemcsak elismeri, hanam helyzetüket szabályozza. A 110. §. szerint »a szentelt hölgy, papnő, zárdában lakik, de lakhatik azonkívül is.

Az »istennek szentelt leány gyermek« cím alá foglalja a fordító a 178—182 §§. Ezek intézkednek: az istennek szentelt nő, papnő avagy kéjhölgy jogairól és viszonyáról. A keleti templomok környéke, a városok és a királyok udvara is bőven el volt látva ilyen hölgyekkel. A H. törvény a természet- és vagyonjog alapján foglalkozik velök. Nem így az ó testamentom. Ez a szenthely és a Jahveh-kultusz veszedelmét látja benne s különösen a próféták igen élesen kikelnek ellenök s mindazok ellen, akik velök és miattok a szent helyeket megfertőzik. (Hos. $4._{14}$.) A veszedelem fő'eg onnan származott, hogy felszentelt aszszonyoknak nevezték, s ezen a címen a templom körül végezték üzelmeiket mint »vallásos szabadszemélyek.«

A bevezetés és a zárszó theologiai nézőpontból rendkívül értekes. Az istenek egész seregével áll viszonyban a nagy király. Ő, akinek hatalma kiterjed a nagy és kis városokra s mindenre, ami az égtől és földtől várható, a törvény kibocsátása megokolásában előadja, miként kapott megbízást az istenektől, s főképen Marduktól. A befejezésben, biztosítani akarván törvénye fönnmaradását és megtartását, ugyanazokhoz az istenekhez és istennőkhez, mintegy tizenöthöz fordul, hogy ezeket a jogszerű ítéleteket, melyeket Hammurabi, a tehetséges király érvényre emelt, az országgal valódi gyógyírt és jóravaló kormányzást fogadtasson el.

Ezuttal nem mutathatjuk be a pantheon imádott szereplőit. A főbbeknek, Marduk, Ea, Anu, Samas, Sin, Illil, Istar, Belit, Dagon nagy szerepök volt a sémi népek, tehát a héberek hitvilágában is.

Ezúttal sokkal érdekesebb lesz, ha egy pár vonással rámutatunk, mily izgatott töprengéssel fordul a nagy király az istenekhez, hogy védjék meg törvényét s írtsák ki mindazokat, akik e bölcs és jótékony intézkedéseket, melyeknek nincsen párja, »melyek fenköltek, magasztosak, nagyszerűek, a bölcsnek dicsőségére válnak«, nem tartják meg, hatályon kívül helyezik, kivakarják stb.

Átokkal sújt mindenkit akár király, akár ur, akár papi fejedelem, akár bármi néven nevezhető személy az illető.

Tizenkét átkot kér, tizenkét istentől, mert jaj lenne neki, jaj az országának, ha ezek a kitűnő intézkedések megsemmisíttetnének. A nagy király nem bízik népében, még kevésbbé utódaiban. Jól tudta, hogy nem biztos a trónok szilárdsága, mindamellett is, hogy »Marduk istennek, a népek összeségének uralmát átadák. A világtájak között hatalmassá tették, Babel magasztos nevét kiejtették, benne örök királyságot, melynek miként az ég és a föld, erőssen megalapozvák alapjai, alapítottak számára.« Jól tudta, hogy az ellenség elsöpörheti mindamellett is, hogy ezt hirdeti: »nincs vetélytársa«

Az átok a babonás hitre támaszkodik, s a félelem uralma alatt sokszor nagyobb hatalma van a halálnál. Ami ma királyi szentesítés, az régen átok volt. Nagyon jól ismeri ezt a rendszert a biblia is. Juda királya, Józsiás 623-ben törvényt ad népének, de nem elégszik meg az ünnepélyes kihirdetéssel, megtoldja az átok súlyával is.

A Deut. 27. 28 r. meglepő példáját tartalmazzák természetesen nem a földi, hanem az égi király törvényszentesítő áldásainak és átkainak. Egy későbbi törvényhozó avagy végrehajtó hasonlót szerkesztett. Ezt a Zsoltárok gyűjteményébe illesztették be, s bibliánkban a 109-ik Zsoltár őrzi. Szembeállítjuk a Hammurabi és a biblia áldásait és átkait:

Hammurabi áldásai.

Ha az illető szavaimra, melyeket emlékövemre írtam, ügyel, ítéletemet el nem törli, szavaimat hatályon kivül nem helyezi, szobromat meg nem másítja, az ilyen ember, akárcsak magam, az igazságosság királya, annak botját a napisten hosszabítsa meg, népét pedig az igazságban vezérelje.

Józsiás király áldásai.

Deut. 28. 1. 2. (Mózes 5 k. 28).

Ha pedig szorgalmasan hallgatsz a Jahvehnak, a te istenednek szavára és megtartod és teljesíted minden ő parancsolatát, amelyeket én parancsolok ma néked, akkor e földnek minden népénél feljebbvalóvá tesz téged a Jahveh, a te Istened. És reád szállanak mind ez áldások és megteljesednek rajtad, ha hallgatsz Jahvehnak, a te istenednek szavára.

Hammurabi átkai.

A jólét otthonát kerestem számokra, fényt derítettem reájok, a harcoknak véget vetettem, az ország testével jót tettem. Ha átkaimat semmibe sem veszi, Sin isten súlyos büntetést, nagy bűnhődést rójjon reá.

Uralkodási idejének napjait, hónapjait, éveit kínok és könnyek között fejezze be.

A zsoltáriró átkai.

109. zsoltár. 4—6.

Szeretetemért ellenkeznek velem, én pedig imádkozom. Rosszul fizetnek nekem a jóért és gyűlölséggel az én szeretetemért. Jahveh állíts fölébe gonoszt és vádló álljon az ő jobbkeze felől.

8. v. Életének napjai kevesek legyenek és a hivatalát más foglalja el.

Hammurabi átkai.

Nintu istennő gyermekeit ragadja el, névhez jutni ne engedje és népei körében emberi magzatot ne alkosson.

Ramman Isten országát éhséggel, drágasággal tegye tönkre.

Az ég és föld nagy istenei, az Annunaki valamennyien őt magát, magzatát, országát, katonáit és hadseregét vészthozó átokkal átkozzák meg.

Inanna istenasszony nagy haragjában királyságát átkozza meg, jótetteit rosszakká változtassa, fegyverét törje össze, zavart és lázadást támasszon ellene, vitézeit verje le, vérüket a földdel itassa fel, vitézei holttestének halmazát hányja szét, hadserege kegyelmet ne kapjon, őt magát ellenei kezébe szolgáltassa ki, hogy ellenségei kezébe megkötözve vezessék.

Illil isten megmásíthatatlan szájával átkot mondjon rá s az gyorsan érje utól.

Nin - Karra - sa istennő, Anue leánya, javam elrendelője nehéz betegséget, gonosz gyöngeséget, beteg gyógyíthatatlan sebet, amelynek velejét az orvos föl nem ismeri, bekötéssel el nem állítja, mely mint a halál harapása, ki nem írtható, bocsásson testére s amíg élete ki nem alszik, elveszett férfierejét sírassa.

Ea isten fülét és bölcsességét vegye el és feledésre változtassa, folyóit forrásaiknál dugaszolja el, országában gabonát, népének életét, teremni ne engedjen.

A zsoltáríró és Józsiás király átkai.

9. 10. 13. Fiai legyenek árvákká, felesége pedig özveggyé. Bujdossanak az ő fiai és kolduljanak és elpusztult helyeiktől távol keressenek eledelt. Vesszen ki az ő maradéka.

11. v. Foglalja el minden jószágát az uzsorás és idegenek ragadozzák el szerzeményét.

12. v. Ne legyen neki, aki kegyelmet mutasson iránta és ne legyen, aki könyörüljön az ő árváin.

13 v. Atyáinak álnoksága emlékezetben legyen a Jahveh előtt és anyjának büne el ne töröltessék. Mindenkor a Jahveh előtt legyenek és emlékezetök vesszen ki a földről.

Még közelebb áll ehez a Jozsiás átka Deu. 28. $_{26}$, $_{27}$. Eledele lesz a te holttested az ég minden madarának, a föld vadainak . . . Elnyomott és kifosztott leszesz minden időben és nem lesz aki megszabadítson.

17. Mivel hogy szerette az átkot, érje el őt és mivel nem volt kedve az áldáshoz, távozzék el tőle.

Deut. 28. $_{20-22}$, $_{35}$.

Bocsát reád a Jahveh átkot, bomlást, romlást mindenben . . . Hozzád ragasztja a döghalált. Megver száraz betegséggel, hidegleléssel, gyúlasztó és izzasztó betegséggel . . . mígnem elveszesz. Megver gonosz kelésekkel a te térdeiden és combjaidon, amelyekből ki nem gyógyíttathatol talpadtól fogva koponyádig.

Deu. 28. $_{33}$, $_{38}$, $_{39}$.

A te földednek gyümölcsét és minden fáradságos szerzeményét oly nép emészti fel, amelyet nem ismertél. Sok magot viszesz ki a mezőre, de keveset takarsz be, mert felemészti a sáska.

A Hammurabi törvénye és a Jozsiás törvénye, melynek bár későbbi időből, nevezetes kiegészítője a 109-ik zsoltár, egy célt szolgálnak szörnyű átkaikkal: a Hammurabi király s illetőleg az ég királya Jahveh törvényét. Mindkettő megkísérelte kecsegtető ígérettel, áldással érni el a célt, de féltek a sikertől, s ezért kiöntötték búsulások és igazságot érező keblök haragjának láváját, mert nem elég a törvény szigora ha nincsen ki végrehajtsa, és nem elég a törvény és a végrehajtó ma, ha eltöröltetik holnap, vagy azután, amikor a törvényhozó nincsen botja mellett. Az átok nem kezdődött Hammurabival és nem végződött Jozsiással. Pál apostol is ismerte és alkalmazta. A kereszténység nemhogy szelidítette volna, hanem tovább fokozta. Az Athanaziusi hitvallás sokszor ismételi. Egyik legműveltebb nemzet hivatalos egyháza, az anglikán egyház a 39. cikkben ma is szórja mindazokra, akik nem azt vallják. Vagyis tehát ami réginek látszik új, s ami új, az is régi.

Dr. Boros György.

Borbély György és Borbély Sándor: Nyelvünk védelme. Gyomlálás a magyar nyelv kertjében. Vác, 1910. 204 l. Ára 1 kor.

Az igazság is csak olyan, mint az apró pénz: baj, ha kevés, bosszantó, ha sok, s csak éppen elég nincs soha belőle. A barbarizmusok elleni riadóval is így vagyunk. Brassai bácsiról, a legendás élő tilalomfáról nem is szólva, az idén negyven éve már, hogy a Szarvas Gábor-féle orthologia rendszeres hadjáratot vezet a magyar nyelv kertjében fölburjánzó gyom ellen. Fegyverek eltompultak, fülek bedugultak az örökös harci zajtól, csak éppen a burján nagy része tenyészik vígan tovább Ámde azért ki merné azt állítani, hogy fölösleges a további küzdelem?! Ennek a harcnak sohasem lesz vége. Legfeljebb csak a „csalhatatlan nyelvérzékre" való hangos hivatkozás lesz hovatovább mind csendesebb hangú s a harctér tolódik el lassanként a nyelvészet birodalmából a stilisztika országába. A Borbély testvérek könyve féllábbal már ott is van. Könyvük mindenképpen derék munka, nem afféle mondva csinált vásári portéka, hanem egy tanulságos lap, egy fejezet abból a lelkes munkából és harcból, amit ez a két örökké izzó tüzű aranyosszéki székely testvér folytat a magyar nemzeti lélekre ránehezedő közöny, tudatlanság és rosszakarat ellen. Nem a szaktudósokhoz szólnak benne s azért se teljességre, se rendszerességre, se tudóskodó alaposságra nem törekszenek. Ám azért sok olyan finom megfigyelésük van, aminek a szakirodalom is hasznát veszi (V. ö. a *zengd és zengjed, — mint — als, — a körmondat, — ki nyújtotta*

a pálinkát? — *szépen lakik,* — *jő-megy* stb. című cikkeket.) Hangjuk sem a száraz, unalmas, nagyképű értekezés hangja. Attikai só van bennük: elevenség, ötlet és humor. Mutatóúl álljon itt két kis apróság:

1. *„Jelen!* — A német *hier* s a magyar *jelen* kérdésében nagy csaták is folytak a papiroson. Iskolákban és kaszárnyákban névsor-olvasáskor van szerepük ezeknek. Az a különbség köztük, hogy a *hier* németűl van mondva és a *jelen* — nincs magyarúl. Sok dolognak nem is tudjuk okát adni, csak úgy tartjuk, hisszük és állítjuk. A *jelen* magyartalanságára azonban felhozok egy példát. Hazajön az első elemi osztályos fiam s rám szól: „Édes-apám, tudja-é, mit teszen — *jelen?*" — „Nem tudom én, fiam, honnan tudnám?!" — „Én tudom, — mondja a gyermek — azt teszi, hogy *itt vagyok*".

2. *Szárnyast vesz magához.* Régen Krisztus Urunk megmosta tanítványainak a lábát. Ma az emberek nem mossák meg lábukat, hanem: *lábvizet vesznek.* Nem tudom, hogy vásárolják-é, vagy megisszák. Mert a következő példa szerint meg is ihatják. — Én pl. szeretem és meg is eszem a tyúkhúst. De vannak, akik: *szárnyast vesznek magukhoz.* Mindenki láthatja ebből, hogy melyik a helyes beszéd". *P. M.*

Az országos ág. hitv. ev. tanáregyesület évkönyve az 1909 10. évről Gömöry János titkár szerkesztésében 1910 május 17. és 18-án Nyiregyházán tartott harmadik közgyűlés lefolyását adja. Az egyesületnek vannak főiskolai, középiskolai, tanítóképző-intézeti és polgári iskolai szakosztályai. Sok érdekes kérdést tárgyaltak, melyek közül kiemeljük, hogy dr. Vietórisz I. Luther énekének magyar fordításairól, Ludmann és Pröhle a klasszikus nyelvek tanításának korlátozásáról, dr. Vitális I. a földrajztanítás reformjáról értekeztek. A ref. és az ág. ev. tanáregyesület közös felterjesztést intéztek a vallás- és közoktatási miniszterhez, amely arra kéri az oktatásügyi kormányt, hogy az 1906. évi fizetésrendezési szabályzatban kimondott és megvalósított az az elv, amely az állami és nem állami középiskolák tanítószemélyzetét, mint azonos munkát teljesítőt, egyenlő anyagi ellátásban részesíti, ne szenvedjen csorbát az 1909. évi költségvetésben, amely az államiak statusrendezését megkezdette, de a nem állami tanárok fizetésrendezésére semmi intézkedést nem tett.

A kérdés ma már más stádiumban van, de a rendezésnek most tervben levő módja sem nyujt elég megnyugtatást a nem állami tanárokra nézve.

Az évkönyv hű képet nyujt arról a munkásságról, mely az ág. ev. tanáregyesület kebelében foly.

KÜLÖNFÉLÉK.

A Borromaei enciklika. Gróf Majláth erdélyi róm. kath. püspök az erdélyi római kath. státusnak 1910 nov. 17-én tartott közgyűlésén elnöki megnyitó beszédében foglalkozván ez enciklikával, azt a nézetét fejezte ki, hogy „az a felháborodás, melyet ez enciklikának történeti vonatkozásai protestáns testvéreinkben keltettek, nézetem szerint onnan ered, hogy a levelet figyelemmel kevesen olvasták s akik olvasták, annak célzatát alaposan félreértették“. Nem tudja feltenni a pápáról, hogy akár történelmi reminiscenciákkal, akár erős kifejezésekkel a mostan élő protestánsokat sérteni akarta volna. Épen azért elhatározta, hogy az enciklikának hiteles magyar szövegét megküldi „protestáns testvéreinknek“.

Ez a hiteles magyar szöveg van előttünk, melyből a következőkben közöljük azokat a részeket, (az egész közlésére nincs terünk) amelyek minket protestánsokat közelebbről érintenek, megítélésüket olvasó közönségünkre bízva:

„Istennek ez a csodálatos gondviselő munkája, amelyet az Anyaszentegyház által teljesít a lelkek üdvösségére, kiválóképpen megnyilatkozott abban a zord korszakban is, amikor minden jóknak vigasztalására élt és apostolkodott Borromaei Szent Károly.

Az önzés akkoriban (Borromaei Szent Károly idejében) szinte hallatlan mértékig emelkedett, az *üdvözítő igazság ismerete megrendült, sőt teljesen elhomályosult,* az igazság a *sokféle hamis tanítással* szakadatlan harcban állott s úgy látszott, hogy az *emberi társadalom, amely egyre sülyedt, végzetes balsors felé rohan.* Ilyen viszonyok között *gőgös lelkű* és *forradalmi észjárással terhelt emberek* is támadtak, olyanok, akiket már Szent Pál apostol is a Krisztus keresztje ellenségeinek nevez, mert *csak a földi dolgokat hajhásszák* s *mert istenük a has.* Ezek nem az erkölcsök javítására fordítottak gondot, hanem a *szent hit igazságait akarták az emberek szívéből kiírtani; összezavarták az emberek tudását a jóról és a rosszról,* maguknak is másoknak is széles utat törtek az *élet szabadossága felé;* az Anyaszentegyház tekintélyét és vezető hatalmát megvetették s a *népét leigázó, züllött uralkodó módja szerint alkotmányát, szokásait, igazságát, élete rendjét kiírtani törekedtek.* Sőt ama képmutatók szokása szerint, akiket az Úr így fenyeget: Jaj nektek, akik a rosszat jónak mondjátok s a jót rossznak, az *erkölcsöknek*

ezt a felidézett nagy züllését úgy tüntették fel, mint *megujhodást*, *jórafordulását* a réginek, magukat pedig a régi jó és igaz fegyelem visszahozóinak, felújítóinak.

Pedig hát tényleg bizony *megrontói lettek a régi jónak*, mert Európa erejét a sok háborúskodás és versengés által kimerítvén, a *nemzetek elgyengülését* és *mindenféle szakadásokat* idéztek elő, amelyek révén szinte egyetlen csapással rászakadt az Egyházra az a háromféle nagy veszedelem, amelyet eladdig szerencsésen átélt: az első ker. századokban átszenvedett *vészes üldözés*, majd a *hamis tanítások mérgező hatásából támadt belső betegség*, végül az egyéni szabadság védelmének örve alatt való oly mérvű *szabadosság elharapódzása*, melyhez foghatót a középkor századai alig láttak.

A keresztény népek józan hitének megzavarására pályázók sokfelé való kapkodásával a mindenható Isten bölcsesége és jósága igazi újítókat állított szembe, akik apostoli életszentségük és bölcs kormányzás által gátat emeltek a hamis tudományok tovább való elharapódzása elé s ami kárt eladdig okozott a lelkekben felidézett forradalom, azt okkal-móddal jóvátették. Ez apostoli férfiaknak az egyházi fegyelem és a régi jó erkölcsök megujhodása iránt való nagy, nehéz, de áldásos munkája nagy vigasztalására vált Krisztus igaz egyházának, hiszen nyilvánvaló bizonysága volt ez az apostol biztató szavának: Hív az Isten, aki a kisértéssel erőt is szerez. Borromaei Szent Károly élete és főpásztori fényes pályafutása is azért vált az Anyaszentegyháznak megbecsülhetetlenül nagy hasznára, mert az imént írtak szerint való ádáz korszak tengernyi csapása közepette vigasztalta meg általa Isten az ő népét".

A többi birálat a *modernizmus* neve alatt ismeretes irányzatra vonatkozik, amely áramlattal az egyháznak sok megtévedt tagja is úszik, vagy azért, mert megszédült az új tanítás csillogásától, vagy mert elég botorul azt véli, hogy lehet és van mód arra, hogy az Egyház a kor szellemével egyetértésre jutva, azzal egy csapáson járjon". A hitében megrogyott, erkölcsében elzüllött társadalom orvosságáúl ajánlja az alapos és lelkiismeretes vallástanítást; kikel a nagyban felkapott ú. n. szabadegyetemezés, szabadtanítás, a világi, azaz a hittel semmit sem törődő iskola ellen, egy szóval a szabad kőmívesség ellen, „melynek már sikerült némely országokban letörni a vallás és a család természetadta jogait, sikerült elnémítani a természet kiáltó szavát, hogy a zsenge kornak vallásos érzését és tiszta erkölcsét bántani nem szabad". „A mostan törtetők a régibb újítóknál annyiban is veszedelmesebbek, mert a tökéletesebb vallási élet, s holmi fensőbb, finomultabb vallásforma álnok igérgetésével hitegetik az embereket és az ősi egyházi fegyelemnek különösen a bűnbánat szentségében és a legfölségesebb mennyei eledel vételében rejlő erejét szeretik leszólni és akarnák letörni".

A gyulafehérvári „Közművelődés" több számban védelmezi ezt az enciklikát s az inkriminált részre nézve megállapítja, hogy

„az a fordítás, amelyet a pápaság ellenségei távíró és hirlapok útján tettek az enciklika megjelenése után azonnal közzé, részint hamis, részint pedig elferdített vala". A pápa — mondja a cikkíró — a *reformátor* vagy *reformáció* kifejezést nem használja; egy szóval sem említi a mai protestánsokat sem. „300 év előtti időket és személyeket tárgyal s ha gőgös, lázadó és lázító emberekről szól, akik az egyház tanait, alkotmányát és fegyelmét felforgatni törekedtek s ezzel az új idők forradalmi áramlatát mintegy előkészítették, *azon korbeli katholikusokat ítéli el;* akiket mint egyházuk engedetlen gyermekeit egészen más szempontokból és sokkal szigorúbban kell megítélni, mint az egyes felekezetekhez tartozókat; hiszen ezek születésüknél és neveltetésüknél fogva — tehát önhibájukon kívűl — nem tagjai a kath. egyháznak.

Az enciklika a *német reformáció vezető férfiairól* sem tesz említést, csak nagy vonásokban korképet rajzol egyetlen hely — vagy személynév említése nélkűl. S ezzel a pápa nem ítél, nem tör pálcát, csak történelmi tényeget szögez le.

A középiskolai vallástanitás országos rendezése. A vallás- és közoktatási miniszter az 1911. évi országos költségvetés keretében tette meg az első lépést e kérdés rendezésére olyan formán, hogy azok az áll. középiskolák kapnának rendes vallástanárt, melyekben 100 tanuló van ugyanazon valláson. Ez a tervezet az illetékes tényezőkkel való előleges tárgyalások nélkül került a költségvetésbe s azért nagy forrongást és elégedetlenséget keltett a tanárság és a felekezetek részéről is. Az orsz. tanáregyesűlet elnöke Négyesy László e tárgyban előadói javaslatot készített, melyet az összes választmányi tagoknak megküldött tanulmányozás és hozzászólás céljából. A javaslat óhajtja és sürgeti a hitoktatók helyzetének rendezését, de komoly aggodalmai vannak a rendezés módja ellen. A költségvetés úgy tervezi a rendezést, hogy a hitoktatók ellátását, ha az egy felekezetbeli tanulók létszáma a 100-at meghaladja, átvállalja az állam terhéűl, az állásokat besorozza a középisk. rendes tanári állások közé, a hittanárokat beosztja a középiskolai tanárok létszámába s őket rendes tanárokká átminősíti. E terv ellen sok megokolt kifogás emelkedett. Egyik az, hogy a középiskolai törvény szerint „rendes tanárokúl csak oly feddhetetlen előéletű magyar honpolgárok alkalmazandók, kik *tanári oklevelet* nyertek". A hittanárok nem nyertek „tanári oklevelet" az egyetemeken működő vizsgáló-bizottságoktól, csak „hitoktatói minősítést" a felekezeteknél alakult vizsgáló-bizottságoktól. Ez a tervezett intézkedés — mondja a javaslat — a törvény köpenye alá idegen gondolatot csempész, s amellett a tanári oklevelet devalválja.

A javaslat nem köt ki semmi garanciát az állam és a felekezetek között, egyrészt törvényellenes, másrészt tanügyellenes. Kéri a minisztert, hogy a megoldást, „mint amely részint hiányos, részint túllő a célon", félretenni kegyeskedjék.

Ehelyett a rendezésre nézve három módot ajánl: *a) rendezés a felekezetek útján; b) állami rendezés külön létszámban; c) állami rendezés középiskolai rendes tanári jelleg megadásával.* Az első mód lényege az, hogy az állam odahat, hogy a felekezeti hatóságok a hitoktatókat úgy fizessék, hogy az megfeleljen a tárgy fontosságának, az állás tekintélyének s lehetőleg párhuzamos legyen a rendes tanárok javadalmi és nyugdíjrendszerével. Szükség esetén az állam megfelelően támogatja a felekezeteket.

A második megoldási mód ez volna: az állam elvállalja, hogy a felekezetek helyett ő fizeti a hitoktatókat a r. tanárok javadalmai és előlépési rendszere szerint és nyugdíjilletményével; minden intézetben szervez rendes hittanári állást, ha az egy felekezetbeli tanulók száma meghaladja a 100-at. De a lelkészeket a felekezetektől ajánlottak közül ő nevezi ki és alkalmazza, bizonyos előképzettséget megkiván, didaktikai eljárás tekintetében ellenőrzés alá vonja őket, fegyelmi és áthelyezési jogot gyakorol rajtuk.

A harmadik mód azt kivánja, hogy az állam a hitoktatókat is rendes tanárokká nevezi ki megfelelő illetményekkel, ha az 1883. évi XXX. t.-cikkben előírt képesítő vizsgálatot az egyetemen szervezett országos tanárvizsgáló-bizottság előtt kiállják; ott magyar nyelvi, irodalmi, míveltségtörténeti, filozófiai és pedagógiai képzettségükről számot adnak; de szaktárgyukból is ugyanezen vizsgáló-bizottság előtt az illető felekezeti főiskola tanáraiból államilag kinevezett censoroktól vizsgáltatnak meg.

A három mód közül az első megmarad a középiskolai törvény keretében, a hitoktatást meghagyja a felekezetek teendőjéül, jogaikat nem érinti, a fizetésrendezést kieszközli s ha szükséges, segítséget nyújt. A második szerint az állam vállalja a terhet, de ezzel szemben jogokat biztosít magának a tanár képzettségére és didaktikai eljárására nézve. A harmadik a hittanárt is rendes középisk. tanárnak tekinti, de föltételül köti ki a rendes tanári minősítés lényeges föltételeinek megszerzését.

A javaslat kiemeli, hogy a harmadik mód volna iskolai és állami szempontból is a legkivánatosabb. Mi úgy látjuk, hogy a mai felekezeti viszonyok között a megoldásnak csak az első módja lesz kivihető. De kérdéses, hogy vajjon a miniszter elfogadja-e e tervezetet alapul a kérdés gyakorlati megoldásánál. Valaminek azonban történnie kell, mert ez az ügy a középiskolai oktatásnak legrendezetlenebb része s valóban azon csodálkozunk, hogy e kérdés általános rendezésére az első lépést nem a nagy egyházak tették meg. Bármilyen lesz is a megoldás, a hitoktatók csak nyerhetnek vele, mert a mostani helyzet alig tartható fenn sokáig.

A tiszakerületi evangélikus püspökválasztás nem járt eredménnyel, mert egyik jelölt sem kapott abszolut szótöbbséget. Géduly Henrik és Terray Gyula között tehát pótválasztás lesz, melyre a szavazatokat márc. 24-ig kell beadni.

Középiskolai vallástanárok képesítése. A tiszáninneni ref. egyházkerület foglalkozik a középisk. vallástanárok képesítésével s erre nézve a sárospataki főiskola egy tervezetet is készített, amely a Sárospataki Ref. Lapok 1911. 7. számában olvasható. A tervezet sok tekintetben eltér a konventétől, amely a mi szabályzatunkkal igen sok részletében megegyezik.

A közoktatási miniszter nyilatkozata a protestánsok sérelmei tárgyában. A ref. és ág. ev. több sérelmes ügyben kérdést intéztek a közoktatási miniszterhez s kikérték azokra nézve a felfogását. Egyik kérdés az volt, hogy nem akar-e módosítani az 1907. XXVII. t.-cikken abból az okból, mert az egyházak autonomiáját korlátozza s mert 35. §-a vét a vallásegyenlőség elve ellen. A miniszter határozott nemmel felelt, „mert ezt a törvénycikket és annak 35. §-át nem szabad felekezeti, hanem a nemzetiségekre figyelemmel országos nemzeti szempontból megítélni“. E törvény legnagyobb hibája az, hogy a nem állami elemi iskolai tanító részére kettős fegyelmi hatóságot és kétféle fegyelmi eljárást ír elő. Az autonomiába legerősebben belenyúl az az intézkedése, hogy a tanító alkalmazása a minisztertől függ, ha az állam a tanító fizetésének kiegészítéséhez 200 K segéllyel hozzájárul. Az is sérti az autonomiát, hogy a segély nem az egyháznak, hanem egyénenként a segélyezett tanítónak utalványoztatik ki. Az ú. n. apáca-paragrafus pedig kiveszi a szerzeteseket és apácákat az állam fegyelmi hatósága és biráskodása alól.

Az országos középiskolai tanáregyesület és a katholikus tanáregyesület között éles ellentétek törtek ki, melyekre okot *Mázy Engelbert* szerzetes, tanker. főigazgató adott, aki azzal vádolta Kármánt, hogy vallástalanságot és hazafiatlanságot hirdet. Kármán e vádakat visszautasította s rávilágított a klerikálisok kongregációs üzelmeire. A tanáregyesület kimondotta, hogy „akár felekezeti, akár vallásellenes agitációnak az iskolába való bevitelét nemzeti és kulturális szempontból károsnak, tehát megengedhetetlennek tartja“, hogy „az ifjúságra való nevelőhatás tekintetében egy tárgy tanárára nézve sem ismer el kiváltságokat“, hogy „a felekezet szerint való elkülönödésnek az iskolában másutt, mint a vallástani órán, helyet nem enged“.

Magyar ifjak külföldi egyetemeken. A kormánynak az ország közállapotairól szóló jelentése szerint az 1908/9. iskolai évben 990 magyar ifjú látogatta a külföldi egyetemeket. Ausztriában volt 636, Németországban 243, Franciaországban 65, Svájcban 43, Hollandiában 3 ifjú. Külföldi műegyetemeken 422 ifjú tanult.

A harmadik egyetem ügyében a lapok híradásai szerint Debrecen a többi vidéki városokkal szemben előnybe jutott. Ez

ügyben a tiszántúli püspök, dr. Erőss Lajos és a főgondnok a közoktatási miniszternél és Balogh államtitkárnál külön kihallgatáson voltak, melynek eredményéűl dr. Erőss püspök megállapítja, hogy felfogás tekintetében köztük s az állam tényezői között semmi nagyobb differencia nem merült fel.

Gyászhírek. *Székelykáli Szakács Ferenc* birtokos, hosszas szenvedés után márc. 2-án életének 67, boldog házasságának 26-ik évében övéi nagy fájdalmára Székelykálban elhunyt. Halálát özvegye szentgericei Gál Ágnes, gyermekei Ferenc, Kati, György s kiterjedt nagy rokonság apraja-nagyja siratja. Temetése márc. 4-én volt, nemcsak az egész község, melynek érdekeit szívén hordozta, hanem az egész vidék intelligens közönsége részvételével. A háznál Kelemen Árpád helybeli, a sírnál Halmágyi vadadi lelkész végezték meghatóan a gyászszertartást. — *Mezőkölpényi Kántor József* kolozsvári h. kerületi kapitány febr. hó 4-én életének 58, boldog házasságának 33-ik évében rövid szenvedés után meghalt. Halálát neje, leányai Gizi, férj. Ürmösi Károlyné, Margit, férj. Dávid Albertné, vejei, unokái és nagyszámú rokonság gyászolják. — *Varga Dénes* nyug. unit. lelkész márc. hó 1-én életének 36-ik évében rövid szenvedés után Kolozsvárt elhunyt. Földi részeit szülőtalujába Székelyszentmihályra szállították s ott helyezték nyugalomra. Halálát özvegye, kis fia, testvérei és sógorai gyászolják.

Hibaigazítás. Jelen évi első füzetünkben a 37. lapon alulról a 6. sorban *a ló nevelésről* helyett *a jó nevelésről* olvasandó.